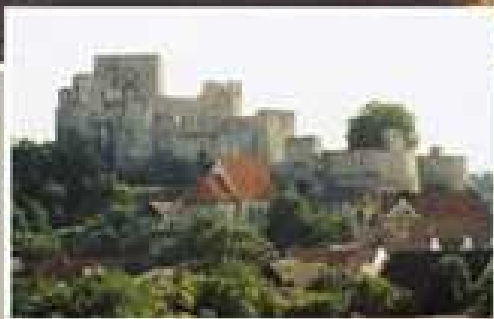

ENCYKLOPEDIE ČESKÝCH HRADŮ

Tomáš
Durdík

Tomáš Durdík

**ENCYKLOPEDIE
Č E S K Ý C H
HRADŮ**

Nakladatelství Libri
Praha 2001

Autoři kreseb: ing. arch. Vlastimil Durdík, dále ing. arch. Petr Chotěbor, CSc.,
PhDr. Tomáš Durdík, DrSc., Jaroslav Tájek, Jana Minarčíková a Helena Komárková
Kresba mapy: Marie Záleská

Autor a nakladatelství děkují následujícím
jednotlivcům a institucím za nezištné poskytnutí
některých fotografií:

ing. Pavlu Bolinovi
PhDr. Martinu Gojdovi, CSc.
Karlů Vlčkovi
Miroslavu Vlčkovi
Archivu ARÚ AVČR Praha
Archivu SÚPP Praha

Obrázek na obálce: Hugo Ullich – hrad Karlštejn před Mockerovou puristickou
přestavbou

© PhDr. Tomáš Durdík, DrSc., 1995, 1996, 1997, 1999, 2001

ISBN 80-7277-035-7

OBSAH

REDAKČNÍ POZNÁMKA	6
PŘEDMLUVA	7
ÚVODNÍ ČÁST	11
Úvod	11
Nástin vývoje českých hradů	15
Život na středověkém hradě	33
Jména hradů	49
SLOVNÍK	51
MAPOVÁ ČÁST	337
Mapy	337
Seznam hradů podle jejich čísla na mapě	344
SEZNAM VYOBRAZENÍ	347
Fotografie	347
Kresby	348
SEZNAM LITERATURY	356
REJSTRÍK v knize zmiňovaných českých hradů	361

REDAKČNÍ POZNÁMKA

Vážení čtenáři,

dostává se Vám do rukou již páté vydání publikace *Encyklopedie českých hradů* od našeho předního specialisty dr. Tomáše Durdíka. Od doby prvního vydání nakladatelství LIBRI významně pokročilo ve svém záměru postupně mapovat naše architektonické bohatství. Vyšla rovněž opakovaně práce Pavla Vlčka *Encyklopedie českých zámků* a dotisku i dalších vydání se dočkaly *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku* od Miroslava Plačka. K naší velké radosti jsou beznadějně rozebrány *České, moravské a slezské zvonice* Karla Kuči, dotisku se už také dočkala historickou obcí vysoce hodnocená *Encyklopedie českých klášterů* od kolektivu autorů pod vedením P. Vlčka, P. Sommera a D. Foltýna. Vyšla rovněž syntetická encyklopedie *Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, kniha věnovaná mostům, začala vycházet série knih o vodních mlýnech v Čechách, vyšla i „černá“ kniha *Zaniklé hrady, zámky a tvrze Čech*, připravujeme encyklopedie moravských klášterů, pevností, lázní a další publikace.

Zároveň ve velké řadě vyšly už první čtyři svazky z unikátního, mnohadielného projektu *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* z pera K. Kuči. V téže řadě vyšly i tři bohatě fotograficky vypravené publikace o Praze, všechny s fotografiemi E. Havlové (*Praha 1891–1918. Kapitoly o architektuře velkoměsta* J. E. Svobody a Z. Lukeše, *Praha 1610–1700. Kapitoly o architektuře raného baroka* Pavla Vlčka a *Praha 1919–1940. Kapitoly o meziválečné architektuře* autorů J. E. Svobody a Z. Lukeše) a také tento projekt bude v budoucnu pokračovat každý rok novým svazkem (*Praha 800–1310*, *Praha 1700–1780* atd.).

Ve velké řadě však také vyšla dvě vydání zásadně doplněné a bohatě vybavené obrazovým materiálem *Ilustrované encyklopedie českých hradů* od T. Durdíka, na kterou odkazujeme hlubší zájemce o tuto problematiku, stejně jako v případě zámků doporučujeme *Ilustrovanou encyklopedii českých zámků* od P. Vlčka.

PŘEDMLUVA

České hrady nepochybně náležejí k těm památkám naší národní minulosti, které jsou již tradičně v popředí zájmu nejen odborné, ale především nejširší veřejnosti. Tomu odpovídá i množství různých prací, které jim byly doposud věnovány a s nimiž se může návštěvník i zájemce seznamovat. Problém však spočívá v tom, že značná část zvláště současné a nedávné literární produkce na toto téma neodpovídá dnešnímu stupni poznání a neobsahuje informace, které jsou výsledkem vědeckého studia této problematiky. V horším případě pak přináší vyložené chybná a zavádějící sdělení. Platí to jak o mnoha drobných monografických brožurách, které jsou k dispozici návštěvníkům jednotlivých hradů, tak o větších a rozsáhlejších publikacích. Vzhledem k atraktivitě a romantickému zájmu široké veřejnosti takovéto publikace nepatří mezi neprodejná a úměrně tomu se do jejich psaní mnohdy pouštějí autoři zcela nepoučení, u nichž lze jen obdivovat odvahu a nedostatek zodpovědnosti, s jakými se odváží informovat o tématu, které jim není dostatečně známo. Ostatně představa, že hrad je objekt, kterému rozumí takřka každý a s nímž každý může podle své volné úvahy nakládat (pochopitelně nejen v rovině literatury), je prokletím nejen naší hradní architektury, ale nerovný zápas s ní podstupují se smutnými výsledky a katastrofálními ztrátami i hrady v některých vyspělých evropských zemích.

Druhým problémem většiny zvláště soubornějších a především obrazových publikací o hradech, s nimiž se u nás setkáváme, je nereprezentativní výběr památek, se kterými jejich autoři pracují. Nalezneme v nich takřka bez výjimky hrady nejlépe dochované, s nejnádhernějšími a nejzajímavějšími interiéry, či největší zříceniny. Tímto „karlštejnským“ přístupem jistě získáme představu o zcela nahodilém výběru náhodně nejlépe dochovaných objektů, realitě odpovídající reprezentativní obraz hradní produkce českého středověku však takto získat v žádném případě nelze.

Studium českých hradů má dlouhou tradici, s níž je možno se ve stručnosti seznámit v úvodu této knihy. V současné době je česká kastellologie (věda o feudálních sídlech) na jednom z velmi čestných míst v rámci evropského bádání. Intenzivní komplexní výzkum posledního čtvrtstoletí přinesl množství nových a zcela zásadních poznatků, které staví do nového světla téměř všechny okruhy otázek týkajících se všech stránek života, funkcí, vývoje a podoby našich středověkých hradů. Tato malá encyklopedie českých hradů je vedena snahou zpřístupnit v různých odborných publikacích roztroušené a mnohdy ještě nepublikované výsledky.

Vlastní slovníkové části předcházejí tři souvislé kapitoly. V Úvodu získá čtenář základní informace o vývoji zájmu o české hrady a různých typech přístupů k jejich studiu. V následujícím stručném Nástinu vývoje českých hradů je podán přehled základních vývojových etap a tendencí české hradní architektury a kapitola Život na středověkém hradě si všímá každodenního života na hradě jak v míru, tak v době obležení.

Těžiště knihy představuje slovníková, encyklopedická část. Její podoba je výsledkem snahy obsáhnout co nejvíce podstatných informací jak k jednotlivým objektům, tak k ostatním otázkám a problémům, které s hrady souvisejí. Možnosti výběru jednotlivých hesel byly pochopitelně omezeny rozsahem knihy.

Slovníkovou část tvoří hesla několika typů. Zařazena byla stručná informace o badatelích, kteří již nežijí a kteří hráli ve vývoji studia českých hradů významnou roli. Další skupina hesel si všímá charakteristických prvků hradní dispozice a hradní architektury. Tato kniha pochopitelně i z důvodu rozsahu nemůže suplovat základní příručky o vývoji architektury a stavebních slohů. Takovéto základní poučení čtenář nalezne například v běžně dostupných

instruktivních publikacích Jaroslava Herouta. Další závažná skupina hesel si všímá hradní typologie, která v poslední době hraje při studiu hradní problematiky velmi důležitou a přínosnou úlohu. Z obecně historické problematiky byla zařazena hesla předních stavebníků, kteří postavili větší počet hradů nebo do vývoje hradní architektury zasáhli zvláště výrazným způsobem. Z těchto důvodů se jedná prakticky pouze o české krále a pražské biskupy (arcibiskupy). Z ostatní historické problematiky byly prezentovány především některé zásadní skutečnosti z oblasti právní. Samostatná hesla mají i známí stavitelé hradů. Pozornosti se dostalo i otázkám z okruhu provozu, zázemí a sídlištně-geografických souvislostí hradu. Další skupiny hesel vycházejí z archeologie středověku, dějin umění, vojenské historie, pomocných věd historických a dalších disciplín, které se na studiu hradní problematiky podílejí. Skladba slovníkové části byla vedena snahou o zachování vyváženého zastoupení jednotlivých druhů okruhů hesel.

Podstatnou složku slovníkové části tvoří monografická hesla jednotlivých hradů. I zde bylo nutno přistoupit k výběru lokalit, které byly tímto způsobem do knihy zařazeny. Při konečné volbě hrály kromě možného rozsahu publikace významnou roli vědomosti, které jsou v současné době k jednotlivým lokalitám k dispozici. Stav poznání je totiž velmi nerovnoměrný (což se odráží i v podobě informací obsažených v jednotlivých heslech). Výběr, tvořený 275 hradů, byl proveden tak, aby podchytil co nejúplnější vzorek základních typů, jevů a skutečností. Tak se může stát, že v knize není uveden samostatně rozsáhlý a známý objekt, o němž toho však mnoho nevíme, a naopak jsou zde zahrnuty málo známé, či zcela neznámé hrady, jejichž výpověď je však značná a mnohdy zcela zásadní. Zařazeny byly ovšem i takové hrady, u nichž se dostupné informace týkají třeba jen jediného, avšak důležitého jevu, zatímco ostatní otázky jsou prozatím málo známé, či zcela neznámé. To, co bylo řečeno o výběru lokalit, platí pochopitelně i o výběru ilustrací, z technických důvodů omezených na pérovky.

Vlastní monografické heslo hradu se skládá z několika částí. Prvou je charakteristika současného stavu a základní lokalizace. Jako zachované hrady jsou uváděny využitě objekty pod střechou, jako zříceniny hrady s rozsáhlejšími zbytky nadzemních zděných konstrukcí. Za zaniklé jsou považovány objekty s malými zbytky nadzemních konstrukcí či dochované pouze v podobě terénních reliéfních reliktů a za zcela zaniklé pak ty, z nichž se téměř nic nebo vůbec nic nedochovalo.

Lokalizace je uvedena zcela rámcově pouze pro prvou, základní orientaci, které slouží i mapy v této knize. Vzhledem ke svému rozsahu i zaměření nemůže tato kniha suplovat turistické publikace, detailně popisující možnosti přístupu na jednotlivé hrady. Tyto informace čtenář získá z turistických map či z kolektivní publikace *Hrady a zámky v Čechách*, kterou v edici A–Z na cesty vydalo nakladatelství Olympia v roce 1986.

Druhá část každého hesla podává stručný přehled historie hradu. Nebylo pochopitelně ani účelem, a tím méně v možnostech této stručné knihy, psát politické dějiny jednotlivých hradů. Bližší informace najde zájemce ve fenomenálním patnáctisvazkovém díle *Augusta Sedláčka Hrady, zámky a tvrze Království českého*. Pro základní informaci může sáhnout i po — bohužel značně problematické — řadě nakladatelství Svoboda *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Vzhledem k charakteru této publikace je však nutno počítat s tím, že každé zde uváděné tvrzení je nezbytně pracně (knihy neobsahuje citace) prověřovat, zda odpovídá realitě. V heslech naší encyklopedie se setkáme pouze s nejzákladnějšími fakty o době vzniku a zániku a majetkových změnách, dobytích, požárech a jiných skutečnostech, které měly vliv na podobu a vývoj stavby.

Třetí odstavec každého hesla podává popis podoby a nástin vývoje hradu. Informace zde

Foto I. Kunětická Hora. Hrad v leteckém pohledu s dobře patrnými dvěma velkými zemními rondely, třetí (vlevo) odtěžen lomem.

obsažené odpovídají u jednotlivých hradů mnohdy navzájem zcela nesrovnatelnému stupni poznání. Otázky podoby a vývoje některých hradů jsou v odborné literatuře předmětem diskuse. Ve většině případů tuto diskusi vzhledem k rozsahovým možnostem nebylo možno přenášet do stručného sdělení v encyklopedickém heslu. V takovém případě je uvedena varianta výkladu, která je dle autorova přesvědčení nejbližší pravdě.

Závěrečný odstavec každého hesla hodnotí hrad v širších souvislostech, které odpovídají současnému stupni poznání problematiky českých hradů.

Velký problém naprosté většiny dosavadních prací o českých hradech představují publikované plány hradů. Většinou není uvedeno, odkud takový plán pochází, či jakým způsobem byl pořízen, a tak se i v jedné knize (například v syntéze *Dobroslavský a Menclové*) vyskytují vedle sebe nikterak neodlišené přesné geodetické zaměření se skicami, jejichž styk s realitou není velký. Ve snaze vyvarovat se takto vzniklých chyb jsou v popiscích plány v této knize rozlišeny podle původu či způsobu pořízení. Jako půdorys jsou označena profesionální geodetická zaměření prováděná pomocí zeměměřičských strojů. Pod pojmem terénní náčrt se skrývají měření pásmem, či krokovaná, provedená ortogonální metodou nebo triangulací, stejně jako měření protínáním na stolku. Spolehlivost této skupiny dokumentace je značná. Jako skica jsou označeny náčrtky bez měření, které mají hrubší orientační hodnotu. Pokud není známo, jakým způsobem dokumentace vznikla, je prezentována pod označením plán a v popisce je uvedeno, od jakého autora byla převzata.

Knihu doplňuje stručný výběrový soupis základní literatury, který musel z důvodu rozsahu zcela rezignovat na monografické tituly. Většina zařazených prací však obsahuje početné odkazy na další literaturu, které umožní vážnějšímu zájemci podrobnější studium.

K usnadnění orientace slouží kromě mapy hradů s monografickým heslem i rejstřík všech hradů, o kterých je v knize zmínka a které se nalézají na dnešním českém území.

České hrady mají mezi ostatními kulturními památkami poněkud výjimečné postavení. Díky zájmu, který z mnoha důvodů přitahovaly a přitahují, náležely a náležejí mezi památky nejpoškozovanější a mnohdy vinou neinformovanosti a hlouposti poškozované a ničené zcela zbytečně a nenávratně. I když jsme zemí s velkým bohatstvím hradní architektury, je tato skutečnost, v současné době ještě urychlovaná novou vlnou nekulturních pseudopodnikatelských představ i aktivit, závažným problémem a nebezpečím. Zda české hrady jako živý, plnohodnotný, výpovědischopný historický pramen zůstanou zachovány i dalším generacím, je záležitostí nás všech. Pokud tato malá encyklopedie českých hradů dokáže přispět k tomu, aby nejširší veřejnost k našim hradům přistupovala s větším porozuměním, úctou a pochopením, pak bohatě splnila úkol, který si autor předsevzal.

Tomáš Durdík

ÚVODNÍ ČÁST

ÚVOD

Představíme-li si typickou českou krajinu, jistě jí bude dominovat hrdá silueta starého hradu nebo jeho zříceniny. Naše vlast je na tyto památky velmi bohatá, a to i v evropském kontextu. Snad každý jistě nejeden hrad navštívil a s jinými se setkal na stránkách učebnic dějepisu nebo historických knih. Často se hradům říká němí svědkové minulosti. Ovšem tak zcela němí nejsou a tomu, kdo se umí pozorně dívat, umožní poznat mnohé nejen o sobě a o dávném životě, ale i o době, která je přivedla k životu — středověku. Ve skutečnosti mohou být svědky velmi výmluvnými.

Porozumět jejich řeči ovšem znamená náročnou, téměř detektivní práci. Z jednotlivých stop jako z drobných kamének skládáme mozaiku původního obrazu. Mnohdy některé její části chybějí a doplnit by nám je dokázal jen důkladný, zvláště archeologický výzkum. Některé však navždy zůstávají skryty v minulosti a nám zbývají jen dohady. Část z nich zcela nenávratně zanikla a těchto ztrát musíme žetel především v těch případech, stalo-li se tak zbytečně v nedávné době či v současnosti — vinou lidské hlouposti, nekulturnosti a nepochopení. Pokusíme-li se vžít do středověkého způsobu života a pochopit jeho potřeby a zákonitosti, stane se i pro nás hrad živým místem každodenního života našich předků.

Jak se v průběhu staletí vyvíjely a měnily potřeby, možnosti a nároky majitelů hradů, tak se měnil a vyvíjel i hrad sám. Dobou, která mu dala vzniknout a jejímž symbolem se stal, byl středověk, v němž hrady plnily celou řadu funkcí. Další století novověku je jako nepotřebné odsunula do pozadí a poznamenala spíše ničivou silou. Ty, které nebylo možno přestavět na sídlo nového typu, totiž zámek, nebo utilitárně, nejčastěji hospodářsky využít, byly ponechány svému osudu a změnily se ve zříceniny. Mnohé se staly zdrojem stavebního materiálu pro široké okolí a téměř zcela zanikly. Nový zájem o hrady se probouzí až na počátku 19. století. Z hradů jsou v té době již většinou památky, a to památky minulého života, jenž je svou tajemností tolik přitažlivým, zajímavým a lákavým zdrojem nového uměleckého a životního směru 19. století — romantismu.

Romantičtí umělci se ve svých dílech často navraceli do minulosti, aby v ní hledali vzory pro svou tvorbu. Malebná krajina s hradem se stala oblíbeným námětem romantických malířů a obrázky zřícenin plnily i skicáky literátů. Karel Hynek Mácha, který byl velmi zručným kreslířem, měl na „hrady spatřené“ zvláštní sešit. Jeho kresby díky osobnosti autora známe velmi dobře, podobných sbírek však existovalo velké množství. Všechny tyto obrazy a obrázky jsou pro nás dnes cenným historickým pramenem, neboť mnohé z nich zachycují stavby, které vlivem nelítostného zubu času i lidské bezohlednosti změnily v průběhu staletí svou tvář, nebo dokonce zcela zmizely. Protože archiváře a historiky umění většinou zobrazené skutečnosti jako pramen pro poznání podoby konkrétních staveb příliš nezajímají a mnohdy není dokonce ani určeno, který hrad je vyobrazen, přináší bohužel stále nesystematické studium vyobrazení z konce 18. a z 19. století nová a nová příjemná překvapení.

Těsně před polovinou 19. století, v průběhu 40. let, vznikla také první souhrnná práce o českých hradech. Sedmisvazkové dílo v německém jazyce *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser* (České hrady, tvrze a zámky) napsal František Alexander Heber. Tento romantik na svých cestách pořídil velké množství kreseb a plánek, podle nichž pak byly zhotoveny krásné rytiny jako ilustrace knihy. Nad Heberovým textem, zvláště prvních svazků, se dnes mnohdy neubráníme úsměvu, ale jeho přesné obrázky a podrobné popisy nám umožňují dobře rekonstruovat podobu hradů tak, jak vypadaly zhruba před sto padesáti lety.

Foto II. Kokořín. Jádru hradu v leteckém pohledu.

V mladších svazcích se již Heber snažil o historické pojetí a lze jen litovat, že jeho pilnou práci přerвала předčasná smrt.

Romantický zájem o hrady neskončil jen u sbírání jejich obrázků. Díky představám se totiž během staletí hodně proměnily. Nebudily již proto dojem rytířského středověku, po kterém jejich majitelé v duchu dobové módy tak toužili. A tak se objekty znovu představují, tentokrát ve snaze vrátit jim „původní“ středověkou podobu. Vše mladší se většinou bouralo nebo bylo přizpůsobováno románskému či gotickému slohu. Výsledek pak bohužel neodpovídal původnímu stavu památky. V lepším případě hrad vypadal tak, jak by ho snad mohl postavit nějaký cizí, nejčastěji německý, anglický nebo francouzský stavitel. Tak se k nám dostala architektura, která se v Čechách nikdy nepoužívala, například tudorská anglická gotika, v jejímž stylu byla například přestavěna *✚Hluboká*. Častěji byl však hrad ve snaze o větší romantický účinek doslova opepen novými věžičkami, ochozy a četnými dalšími detaily, které by na středověké stavbě nebyly účelné. Původnímu hradu dodávaly pouze pohádkovou kulisu (klasickou ukázkou jsou *Žleby*). Jinde byl hrad rozšířen o nové, romantické části (Horní hrad – Hauenštejn).

Tyto romantické a později puristické úpravy (*purus* znamená latinsky čistý; jde tedy o takové úpravy, které se snažily památku očistit od všeho mladšího a vrátit jí původní vzhled) ještě doznívaly a probíhaly, když se české hrady dostaly do popředí zájmu historiků. Slibný náběh představovala již práce *F. Bernaua*, ale prvního vědeckého knižního zpracování se dočkaly až z pera *Augusta Sedláčka*. Vzhledem k tomu, že byl školením historik, poskytuje jeho patnáctisvazkové dílo *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, jehož poslední svazek vyšel v roce 1927 již po smrti svého autora, především přehled dějin všech našich hradů. Dodnes nebylo napsáno úplnější historické dílo a každý, kdo se bude chtít s českými hrady blíže seznámit, se k němu bude obracet. V případě jednotlivých objektů přineslo mladší bádání zákonitě četné doplňky a korektury, ale to nic nemění na skutečnosti, že jde nepochybně o základní historické kompendium české kastellologie.

Možnosti, které českým historikům fenomenální Sedláčkovu dílo nabízelo, zůstaly bohužel prakticky až doposud nevyužity a historické bádání o četných otázkách spojených s hradní problematikou se prakticky nerozvinulo. Ve druhé polovině 19. století se nejvýznamnější hrady, respektive jejich nejnáročnější interiéry, staly samozřejmou součástí publikací o vývoji českého výtvarného umění, především architektury. Ale ani tento směr nepřinesl další rozvoj bádání, který by se věnoval hradu jako takovému. Nové podněty přišly ve třicátých letech ze zahraničí, zejména díky dílu německého archeologa Carla Schuchhardta, který zavedl do studia hradů typologické myšlení a chápání. Jeho myšlenky se obrazy v modifikované a rozvinuté podobě v díle H. Weinelta.

V dalším období zkoumání hradní architektury, které je spojeno především se jménem architektky Dobroslavy Menclové, převládala snaha o nalezení místa hradu v dějinách výtvarného umění. Hrad je podle tohoto pojetí výrazem uměleckého slohu dané epochy a jeho jednotlivé typy pak odpovídají různým výtvarným názorům a proudům. Svě nesmírně rozsáhlé celoživotní dílo shrnula tato pilná badatelka do dvojdílné knihy *České hrady*, s níž se čtenáři mohli seznámit v roce 1972 a která uzavřela jednu významnou etapu české kastellologie.

Již koncem 19. století započaly snahy o výkopy a vyvážení závalů jednotlivých hradů. Výjimkou byly akce vedené poznávacími cíli, jako například výzkum J. Švehly na *Kozím Hrádku*. Činnost různých spolků, především Klubu českých turistů, vyplývala ze snahy učinit objekt co nejatraktivnějším, přístupným a v lepším případě i stavebně zajištěným. Množství nálezů, získaných při těchto akcích, vesměs z hlediska vypovídací schopnosti hradu nešťastných, pokud se dochovalo, doposud čeká na své zhodnocení. K prvním výkopům vedeným vědeckými cíli náležely v první polovině 20. století výzkumy na *Pražském hradě*, *Vyšehradě* a *Novém hradě u Kunratic*. U počátků archeologického studia českých hradů stáli i manželé Menclovi svými výkopy na *Dražicích* ve čtyřicátých a *Švihově* v padesátých letech. Archeologický výzkum českých feudálních sídel se dále rozvíjel v celoživotním díle A. Hejny. Prvním moderním odkryvem celého jádra hradu se stal výzkum E. Jánské na *Sioně* v šedesátých letech.

V roce 1954 byl založen Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů v Praze. V jeho průzkumném oddělení byla Dobroslavem Líbalem vypracována metodika provádění stavebně historických průzkumů, podle níž bylo doposud formou pasportu zhodnoceno i množství českých hradů. Tato činnost představuje důležitou komponentu současného stupně poznání.

Soudobé studium hradní problematiky vychází z komplexní metodiky, vypracované na samém počátku 70. let. Dle ní je hrad chápán jako živý organismus, který plnil ve své době mnoho rozličných funkcí a úkolů. A k tomu musel být uzpůsoben. Každodenní život a provoz, především účel a poloha samotné stavby, její obrana, hospodářství, nároky majitele na bydlení, odpovídající dobovým měřítkům, úloha hradu v systému osídlení a širších souvislostech ovlivňovaly jeho uspořádání. Jistě i požadavky na umělecké ztvárnění místností hradního pána i kaple, tedy otázky reprezentace, hrály svou úlohu, ale zřejmě nebyly hlavním hlediskem při výstavbě hradu. Celkem přesný obraz průvodní podoby hradu a života na něm můžeme získat tehdy, když zkoumáme všechny tyto stránky ve vzájemném vztahu. Znamená to studium všech funkcí a stránek života hradu v jejich vzájemných vazbách. Tak jako se navzájem podmiňovaly a kombinovaly, musejí se kombinovat a doplňovat i metody užívané při výzkumu, vlastní několika speciálním historickým disciplínám. Mezi nimi si díky množství pramenů, které přináší i pro ostatní směry studia, zachovává určité vůdčí postavení archeologie středověku. Současná česká kastellologie je tedy typickou mezní historickou

Foto III. Konopiště. Letecký pohled.

disciplínou, umožňující plastický, středověké realitě blízký obraz. Její komplexní pojetí je v evropském měřítku dosti ojedinělé a tato „česká škola“ si již vydobyla i mezinárodního uznání. Více jak dvacet let aplikace této metodiky plně potvrdilo její oprávněnost a produktivnost (ať již při velkých dlouhodobých výzkumech na *✚Křivokláte*, *✚Týrově*, v *✚Jindřichově Hradci*, tak při četných menších záchranných akcích a povrchových průzkumech). Přineslo velké množství výsledků, mnohdy až překvapivě odlišných od závěrů předcházejícího studia, zatíženého chybami z jednostrannosti pohledu. Vzhledem ke krátké době nejsou ještě zdaleka všechny poznatky publikovány ve větších soubornějších pracích. Přesto však lze mnohé z nich nalézt v odborných časopisech a sbornících jak našich, tak zahraničních, a v posledních letech zvláště na stránkách sborníku *✚Castellologica bohemia*, v němž česká kastellologie po více než 150 letech své existence získala publikační základnu. V roce 1984 bylo možno, úměrně tehdejšími podmínkám spíše populární formou, vydat prvou novou syntézu vývoje českých hradů (T. Durdík: *České hrady*, Praha 1984) a v roce 1994 knižní monografii o hradech kastelového typu. Ačkoliv jsou české hrady v popředí zájmu badatelů již zhruba sto padesát let, zbývá vykonat ještě velmi mnoho práce.

Přestože jsou Čechy na středověké hrady velmi bohatou zemí, není obecně jejich stav dobrý a každým neodborným zásahem, byť vedeným sebeušlechtlejšími pohnutkami, nenávratně zanikají neopakovatelné historické prameny. Dnes je již problém najít intaktně dochovaný objekt, jehož vypovídací hodnota by nebyla snížena zásahy různého druhu. Zvláště nyní se dostávají spolu se vzedmutou vlnou romantismu do popředí zájmu širokého okruhu lidí: od hledačů pokladů, různých pseudopodnikatelů až po různé i velmi obětavé nadšence, kteří jim chtějí dle svých představ pomoci. Výsledek však bohužel bývá v naprosté většině případů stejný, totiž nenapravitelné poškození. Situace není o mnoho lepší ani při většině památkových úprav, které za cenu kulisovitého zachování hmoty památky ji mnohdy téměř zcela likvidují jako historický pramen. Mnoho pozůstatků hradů dokonce fyzicky zaniká. Vinna je často hloupost, nekulturnost a neinformovanost, neboť rozhodovat o osudu našich hradů se cítí povolán leckdo. V tom mají hrady skutečně mezi našimi památkami smutný primát. Aby tito nepřehlédnutelní svědkové středověku zůstali zachováni jako plno-

hodnotný historický pramen i dalším generacím, je nutná co nejširší informovanost o všech otázkách, které jsou s nimi spojeny, a zvláště o jejich památkové podstatě a nutnosti kompletní ochrany, včetně terénní archeologické situace. Z této informovanosti by mělo vyplynout nezbytné porozumění, respekt a pokora při zacházení s nimi. Odpovědi na většinu otázek současný stav poznání v bohaté míře nabízí. K tomu, aby se tyto poznatky staly součástí národního kulturního povědomí, se snaží přispět i naše kniha. Pozornému čtenáři pomůže udělat si ucelenější představu nejen o jednotlivých objektech, jejich součástech a dalších otázkách s nimi spojených, ale i celkový obraz o středověkých hradech v Čechách, o jejich vývoji, uspořádání, životě a společenské úloze.

Snad k vám tito pouze zdánlivě němí svědkové minulosti promluví.

NÁSTIN VÝVOJE ČESKÝCH HRADŮ

Vznik středověkého hradu je spojen s určitým stupněm vývoje feudální společnosti. Protože historický vývoj v Evropě neprobíhal ani rovnoměrně, ani všude shodně, došlo ke vzniku vrcholně středověkého hradu v různých zemích v odlišné době. Obecně lze konstatovat, že tento proces postupoval od jihu a západu k severu a východu. S nejstaršími kamennými hrady se na našem území setkáváme ojedinelé již od 12. století, vůdčím typem opevněného sídla se však staly až okolo roku 1230.

Do té doby, než se vrcholně středověký hrad v Čechách stal hlavním typem užívaných opevnění, plnilo tuto funkci *hradiště*. Tento název, který dnes běžně jako terminus technicus používáme, je vlastně nesprávný. Hradiště je název místa, na němž stál hrad, stejně jako tvrzíště, dvoříště či městiště označují místo tvrze, dvora či města. Soudobé písemné prameny většinou hradiště též nazývaly hrady a pokud bychom chtěli u tohoto označení setrvat, museli bychom je doplnit přívlastkem raně středověké. Od hradů vrcholného středověku, o nichž tato kniha pojednává, se však velmi lišily. Protože oba kvalitativní typy nějaký čas (až do zmíněných 30. let 13. století) existovaly paralelně vedle sebe a protože vývoj starších hradišť sehrál svou roli při vzniku nejstaršího horizontu našich vrcholně středověkých hradů, je nutno si hradišť ve stručnosti povšimnout.

Nejstarší známá opevněná hradiště si naši předkové počali stavět již v 8. století. Tehdy kromě ochrany svých stálých obyvatel poskytovala hradiště v případě potřeby i útočiště zemědělskému obyvatelstvu ze širokého okolí. Tato útočištná funkce jim zůstala až do počátku 13. století. Vyžadovala velkou rozlohu opevněné plochy. Délka hradeb byla značná, a aby takovéto opevnění mohlo být účinně bráněno, muselo být obsazeno velkým počtem obránců, kteří se nepochybně rekrutovali do značné míry z okolního obyvatelstva.

Podobně jako vrcholně středověké hrady i hradiště mohla být buď výšinná (u nás většinou ostrožná, vrcholová či na terénních blocích), nebo nížinná, nejčastěji blatná. Volba typu staveniště vykazuje určité regionální zvyklosti a zvláštnosti, související nejspíše s historicko-politickými vztahy. Opevnění bylo zpravidla budováno po celém obvodu. Pouze u některých výšinných, zvláště ostrožných hradišť, kde se terénní konfigurace vyznačovala dostatečně strmými svahy, nebylo nutno boční strany výrazněji ohrazovat.

S vývojem společnosti a její diferenciací se vyvíjela a měnila i hradiště. Nejpozději v průběhu 10. století se u ústředních hradišť vyděluje zvláštní centrální, samostatně opevněná část, zvaná akropole. Její účel je jasnější než u ostatní rozsáhlé plochy, hustě zastavěné přibytky obyvatel, nejčastěji charakteru chat, srubů či *zemnic*. Akropole se stává rezidencí knížete nebo později jeho správců — kastelánů — kteří spravovali nejen vlastní hradiště, ale i při-

lehlou provincii (kraj). Síť těchto kastelánských hradišť tvořila hradskou soustavu, základní správní systém země, fungující až do průběhu první poloviny 13. století.

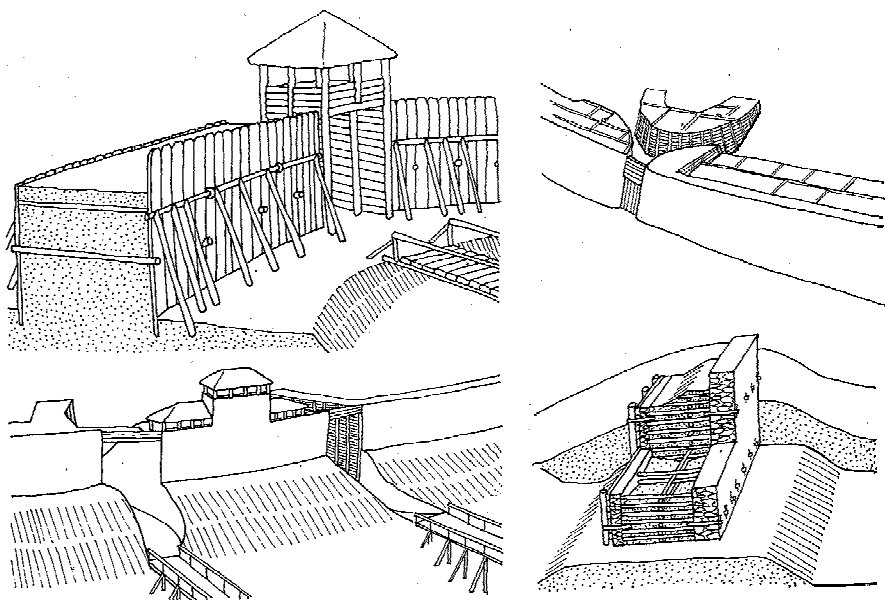
Vznik akropole je díky dlouhodobému archeologickému výzkumu Rudolfa Turka velmi dobře znám na Libici nad Cidlinou, která byla hlavním slavníkovským hradištěm. Na akropoli zde stál výstavní kamenný kostel, s nímž sousedil knížecí palác. Mocný rod Slavníkovců, z něhož pocházel i druhý pražský biskup svatý Vojtěch, vlastnil v 10. století velkou část Čech (především jižní a východní) a silně ohrožoval svými ambicemi pražské Přemyslovce. Proto v příhodnou chvíli v roce 995 přepadla přemyslovská vojska Libici a vyvraždila zde všechny přítomné členy rodu. Libice se pak stala řadovým přemyslovským hradištěm. Noví hradištní správci z rodu Vršovců šlo ještě zbudovat palác, ale kromě něho se na akropoli vrátila opět i běžná drobná zástavba.

Opevnění hradišť tvořila zpočátku většinou *palisáda*, doplněná popřípadě i šikmo zaráženými kůly. Záhy se však začaly budovat mnohem mohutnější hradby s dřevohlinitou konstrukcí. Jejich základem bylo nasýpané hliněné těleso, zpevněné dřevěnou ztužující konstrukcí. Tu nejčastěji tvořily dřevěné rošty z mohutných kulatin, mohlo však jít i o roubené komory. Čelní stranu zpevňovala a před ohněm chránila zeď vyskládaná z kamene spojeného jilem, tvořící vislé čelo hradby. Podobná zídka nebo roubená stěna zajišťovala i zadní stranu, která mohla být též stupňovitě upravena. Méně náročné provedení, vyskytující se ve starších dobách, mohlo mít dřevěnou i čelní stranu. Těleso takovéto hradby bylo velmi těžké a přes ztužení mohlo záhy vykazovat statické problémy. Toho si byli stavitelé vědomi, a proto mezi hradbou a příkopem souběžným s její čelní stranou ponechávali úzký prostor zvaný *berma*, zamezující sklouznutí čela opevnění do příkopu. Hradby našich hradišť byly nepochybně velmi náročné na průběžnou údržbu. Pokud byla zanedbána, došlo postupně k jejich destrukci do podoby valů, jak je dnes známe z našich hradišť. Jak rychle tento proces postupoval, názorně ilustrují osudy rekonstruované brány ve vnějším opevnění Staré Kouřimě, jejíž obnovu nechal Miloš Šolle provést v rámci svého archeologického výzkumu. Během několika let dřevěné konstrukce zcela zanikly a brána se rozvalila tak, že dnes je již velmi špatně patrné i její místo.

Klíčovým bodem každého opevnění je vstup. Brána přerušuje prstenec hradeb a toto zranitelné místo bývá zákonitě nejčastějším cílem útoků. U českých hradišek se setkáváme s bránami několika typů. (Obr. 1) Nejjednodušší variantu představovaly prosté průchody, nad nimiž zřejmě stávala dřevěná věž. Známe však i podstatně složitější řešení. Na Libušíně například stávala uprostřed brány v ohybu hradeb jakási kamenná bašta, na níž se napojovala dřevěná stěna dělicí vlastní průjezd. Nejdokonalejší dvojdielné brány byly zkoumány na Levém Hradci, jednom z nejdůležitějších přemyslovských hradišť, a na Staré Kouřimi, ústředním hradišti zlickém. Zde oba šikmo vedené vjezdy odděloval mohutný blok valu, jehož boky směrem do průjezdů zajišťovala pouze lehká košatinová stěna. Ta se v případě nebezpečí dala lehce odstranit a střední blok se poté rozvalil a neprodyšně uzavřel oba vstupy. To bylo nepochybně zcela krajní řešení; normálně se brány uzavíraly masivními vraty. Těžký železný závěs takových vrat byl nalezen na luckém hradišti Vlastislav.

Hradiště se postupně stávala složitějšími vícedílnými dispozicemi, přičemž se na předhradí kumulovaly hospodářské funkce. S postupujícími společenskými změnami se ve 12. století jejich rozsah zmenšoval. Poznání těchto nejmladších hradišť však zůstáváme doposud velmi mnoho dlužni.

Hradiště po celou dobu jejich existence charakterizuje striktní dělba funkcí mezi jejich jednotlivými částmi. Obranu umožňovala pouze obvodová hradba; vnitřní, většinou značně neuspořádaná zástavba se na jejím zajištění nijak nepodílela. Kromě věží nad branami se

Obr. 1: Ukázky opevnění raně středověkých hradišť. Vlevo nahoře rekonstrukce brány ve středním, dole ve vnějším valu na Staré Kouřimi. Vpravo nahoře rekonstrukce brány předhradí na Levém Hradci, dole val hradiště Libušín; v popředí rekonstrukce hradby s patrnou vnitřní konstrukcí, v pozadí dnešní stav (podle M. Šolle, I. Borkovského a Z. Váni).

obraně stavby prakticky nevyskytovaly. Po celý raný středověk se však jako poslední útočiště mohly využít pevné zděné kamenné kostely, které po přijetí křesťanství nalezneme prakticky na všech důležitějších hradištích. Zvláště pak jejich věže mohly hrát významnou obrannou roli.

Nejstarším vrcholně středověkým kamenným hradem na našem území je **✚Přimda** z doby před rokem 1121, kterou — stejně jako prvou fází hradu v **✚Chebu** — vystavěli páni z Vohburgu. Chebsko však tehdy nebylo součástí českého státu a i Přimda byla na českém území vystavěna neoprávněně. Po dlouhou dobu zůstala osamocena. Pro další vývoj měla značný význam románská přestavba **✚Pražského hradu** knížetem Soběslavem II., připomínaná k roku 1135, která dala tomuto centrálnímu sídlu velkolepou, zcela výjimečnou podobu. Hrad byl opatřen zděným opevněním zpevněným **✚věžicemi** a obsahoval monumentální knížecí palác. Typologicky však zůstal i nadále hradištěm. Kamennou profánní zástavbu dostala i další centrální hradiště, především **✚Vyšehrad** a **✚Mělník**. Pražský hrad nepochybně inspiroval druhého nejmnocnějšího feudála v zemi — pražského biskupa — ke stavbě hradu v **✚Roudnici**. Kromě tohoto případu zůstala stavba hradů po celé 12. století vyhrazena panovníkovi a i ti nejdůležitější šlechtici (pokud nebyli hradskými správci) vlastnili sídla charakteru dvorců, jejichž jedinou zděnou součástí představoval tribunový románský kostel. Podobná sídla si ostatně v blízkosti hradů, které jim byly svěřeny, stavěli i kasteláni.

V prvé třetině 13. století zůstává stále vůdčím typem hradiště. Vznikají další ojedinělé hradky, zbudované v románském slohu, jako například **✚Landštejn**, **✚Strakonice**, **✚Loket** či **✚Blatná**.

S větší koncentrací těchto již plně středověkých hradů se setkáváme pouze na Chebsku, kde v okolí *✚falce* v *✚Chebu*, zbudované Fridrichem Barbarossou, již ve druhé polovině 12. století postupně vznikla celá síť hradů závislých feudálů — ministeriálů (*✚Libá*, *✚Starý Hroznavot*, *✚Ostroh*, *✚Skalná* a *✚Hazlov*). Toto území ovšem v dané době nebylo součástí českého státu a zmíněné hrady souvisejí se soudobou německou hradní architekturou. Doposud se na území tehdejších Čech nevytvořil žádný typ, uvedené stavby jsou souborem ojedinělých individuálních řešení, ovlivněných převážně cizími vzory.

K zásadnímu zlomu dochází na počátku třicátých let 13. století, kdy definitivně dosloužila stará hradská soustava a kdy je proto položen základ nové sítě královských hradů. V té době se, zatím ještě ojediněle, setkáváme i s prvými hrady šlechtickými. Zde již je možno hovořit o *✚typech*. Nově vznikající královské hrady příslušely třem typům: *✚hradu přechodného typu*, *✚hradu s obvodovou zástavbou* a *✚francouzskému kastelu*. Některé z těchto hradů mohly být založeny ještě za vlády *✚Přemysla Otakara I.* (*✚Jindřichův Hradec* či *✚Zvíkov*), vlastním zakladatelem nové sítě základních opěrných bodů královské moci je však *✚Václav I.*

✚Hrady přechodného typu stojí mezi plně středověkým hradem a starším hradištěm, od něhož přejímají především valové opevnění, do kterého jsou však na rozdíl od hradišť vkládány obytné stavby, jejichž jedna strana tvoří součást opevnění. Tento druh hradů byl zjištěn díky archeologickému výzkumu teprve v poslední době, neboť starší, uměleckohistoricky orientované bádání lokality podobného typu vůbec neregistrovalo. Zkoumány byly doposud čtyři ukázky. Nejstarší a největší představuje *✚Hlavačov* u Rakovníka, který byl nejrozsáhlejší, a také se svou podobou nejvíce blížil k starším hradištím. Ve své době nejdůležitějším z těchto čtyř hradů býval pohraniční *✚Tachov*. Díky archeologickému výzkumu známe dobře podobu *✚Angerbachu u Kozlan* a *✚Týnce nad Sázavou*, který je o to důležitější, že vznikl přestavbou starší sídelní situace při románské rotundě. Kvalitativní rozdíly mezi těmito jednotlivými (i dalšími prozatím nezkoumanými) stavbami jsou značné a nelze vyloučit, že se díky dalším výzkumům podaří celou skupinu ještě jemněji rozčlenit.

Základním typem královského hradu se stává *✚hrad s obvodovou zástavbou*, který prokázal velkou životnost, byl často obměňován a v dalším vývoji z něho vyšel například i *✚středoevropský kastel*. Jde o rozsáhlé, komplikované hrady s množstvím staveb. Při volbě jejich polohy i rozlohy v první polovině 13. století zřejmě ještě působila hradištní tradice. K obvodové hradbě přiléhají početné stavby, jejichž vnější stěna tak tvoří součást opevnění. Do poloviny století vznikl například *✚Jindřichův Hradec*, snad *✚Jivno*, a především *✚Křivoklát*, k jehož vývoji a původní podobě přinesl mnoho nových poznatků současný systematický výzkum.

Oba zmíněné typy umožňovaly pouze *✚pasivní obranu*. Za krále *✚Václava I.* vznikla však i první stavba umožňující obranu *✚aktivní*. Je jí hrad *✚Týřov*, reprezentant importovaného *✚francouzského kastelu*. Tomuto typu odpovídá především dolní část hradu. Francouzské prvky (například *✚věžice* či *✚châtelet*) nalezneme i v organismu horního hradu. Obě části tvoří jednotný celek. Systém *✚flankovacích věží* umožňoval postřelovat všechny *✚kurtiny* a křížově *✚předpolí* hradu. Zásad francouzského kastelového schématu bylo využito i při výstavbě hradu *✚Džbán*, který je zároveň možno chápat i jako první případ typového myšlení. Jeho cílem se třemi okrouhlými věžemi souvisí s francouzským kastelem, zbytek odpovídá hradu s obvodovou zástavbou.

Nejstarší, ještě ojedinělé šlechtické hrady přísluší *✚bergfritovému typu*. Tyto stavby byly velmi jednoduché, v čele stála okrouhlá věž, která mohla v případě potřeby sloužit jako poslední útočiště obránců hradu. Proto byla přístupná pouze po můstku či žebříku, který mohli obránci lehce odstranit. Vstup býval většinou v úrovni prvního patra. *✚Palác* stál na

Foto IV. Střekov. Hrad v leteckém pohledu.

nejchráněnějším místě (většinou na konci hradní ostrožny) a s věží ho spojovaly hradby, v nichž byla v blízkosti *bergfritu* prolomena brána. Kromě této základní varianty známe již v první polovině století úspornější řešení (*Krašov*, kde věž je nahrazena *věžicí*), i složitější (*Český Sternberk*, v jehož opevnění se u nás poprvé uplatňuje štitová zeď, a vzhledem k situování hradu na hřebeni, a tím zapříčiněné existenci dvou čel, i zdvojení věží). Poznání nejstarších šlechtických hradů *bergfritového* typu velmi komplikuje skutečnost, že tento velmi úsporný typ byl záhy s rostoucími možnostmi i nároky šlechtických majitelů představován a rozšiřován, takže původní podoba byla mnohonásobně převrstvena a modifikována. Zvláště u hradů přestavěných na zámky dnes často na existenci původního jednoduchého hradu upozorňuje především okrouhlý *bergfrit*, vyčnívající ze složitěho zámeckého organismu (z nejstaršího období například *Zbiroh*).

Další etapu ve vývoji našich hradů představuje druhá polovina 13. století. Výstavba sítě královských hradů je za *Přemysla Otakara II.* a jeho syna *Václava II.* prakticky dokončena. Dále se rozvíjí základní dispozice s obvodovou zástavbou (*hrad s obvodovou zástavbou*), mezi jejímiž objekty se začíná objevovat velká čtverhranná obytná věž (*donjon*), která však není hlavní stavbou obytnou a není ani plnohodnotná z hlediska obrany. Nejstarší stojí v jádře *Zvíkova*, další na hradech *Oseku*, *Jenčově*, *Jindřichově Hradci* a *Týřově*, kde byla vestavěna do staršího areálu horního hradu.

Součástí některých měst zakládaných na „zeleném drnu“ se stává rovněž královský hrad. Pokud nebyl k dispozici vhodný terénní útvar, musel být hrad zaklíněn přímo do městského organismu. Plocha města byla rozdělena na víceméně pravoúhlý systém parcel, kterému byl hrad s obvodovou zástavbou nucen se přizpůsobit, takže získal čtverhrannou podobu. Ta ale nebyla příliš výhodná z hlediska obrany. Proto byla obzvláště citlivá místa v nároží zpevněna věžemi bez možnosti *flankování*. Vznikla tak dispozice, kterou označujeme jako *středoevropský kastel*. Na našem území nejznámější ukázky představují *Kadaň* a *Písek*. Podobné

hrady stavěl Přemysl Otakar II. též v Rakousku (ve Vídni, Marcheggu, Loebenu a jinde). Pochopitelně ne všechny hrady nacházející se ve městech musely příslušet tomuto velkolepému typu, který představuje první velký přínos našich zemí do pokladnice evropské hradní architektury. Ovlivnil hradní architekturu v Uhrách (Kőszeg) a sehrál zřejmě významnou roli při vzniku charakteristického hradního typu řádu německých rytířů v Pobaltí.

Díky stoupajícím nárokům se zvyšoval i počet místností královského hradu. Spojení mezi nimi ve vyšších podlažích obstarávaly pavlače či vzácnější (♣*Písek*, ♣*Zvíkov*, ♣*Křivoklát*, ♣*Kadaň*) výstavné arkádové ochozy, připomínající rajske dvory klášterů.

Pravidelnou podobu mohl však královský hrad získat i mimo města, a to tehdy, když byl jako staveniště zvolen úzký a dlouhý ostroh. Měl-li pak hrad obsahovat požadované množství prostor, musely vzniknout dlouhé budovy po stranách stísněného nádvoří, jak je patrně nejlépe v případě ♣*Kamýku nad Vltavou*. Stejným podmínkám vděčí za svou podobu i jeden z našich nejkrásnějších hradů — ♣*Bezděz*. Zde se rovněž poprvé setkáváme se snahou o oddálení prvního styku s nepřítelem co nejdále od hradního jádra. Opevnění s prvními třemi branami a *Čertovou věží* sleduje přístupovou cestu daleko pod hrad. V dalším vývoji českých hradů byla tato myšlenka a posléze naléhavá potřeba dále rozvíjena.

Do kontextu ♣*francouzských kastelů* náležel zřejmě hrad Nižburk (dnes ♣*Nižbor*) a hrad ♣*Hradiště* v dnešním Táboře, který je rovněž prvou ukázkou nepochopení zásad aktivní obrany, neboť jeho věže jsou prakticky vtaženy, takže ztrácejí flankovací schopnost. Až v pokročilé druhé polovině 13. století došlo k druhému přímému nezprostředkovanému importu tohoto pokrokového typu v případě hradu ♣*Konopiště*. Vzhledem k době, v níž vznikl — kdy byla celá síť základních mocenských panovnických opor prakticky hotova — se již přímých následovníků nedočkal.

V druhé polovině 13. století se též častěji setkáváme s věžemi s břitem, které se ojediněle vyskytly již dříve (například zřejmě na ♣*Českém Šternberku*). Bylo-li možno hrad ohrozit střelbou pouze z jediného směru, byla okrouhlá věž opatřena vytaženou ostrou hranou (♣*Břitem*), jejíž osa směřovala do nebezpečného prostoru. Střely odsud vystřelené pak neškodně sklouzly, neboť dopadly pod ostrým úhlem. Takto byly zajištěny věže ♣*Zvíkova*, ♣*Svojanova* i některých šlechtických hradů, například ♣*Stráže nad Nežárkou* či ♣*Strakonice*. S jedinečným dvojbřitem se setkáváme na severovýchodní nárožní flankovací věži dolního hradu na ♣*Týřově*.

Mezi královskými hrady se za vlády Přemysla Otakara II. setkáváme i s výjimečnými objekty s převládající reprezentační funkcí, jako bylo druhé palácové jádro na ♣*Křivoklátě* nebo rozsáhlý pravidelný hrad v ♣*Myšenci*.

Ve sledovaném období byla rovněž prolomena ostrá hranice mezi královskými a šlechtickými hrady, vyplývající z rozdílných možností obou skupin stavebníků. Některé královské hrady (například ♣*Orlík nad Vltavou*) se blíží šlechtické bergfritové dispozici. Mezi menšími královskými hrady se setkáme i s ♣*hradem s plášťovou zdí* (♣*Lanšperk*) či se zvláštní kombinací různých prvků (♣*Svojanov*). Hrady, řadící se po bok královské hradní architektury, stavěla i církevní vrchnost, konkrétně pražští biskupové. Nejznámější z nich, ♣*Horšovský Týn*, náleží mezi ♣*středoevropské kastely*. Volba tohoto reprezentativního královského hradního typu zde má nepochybně prestižní charakter, odpovídající výjimečnému postavení biskupa.

Systém královských hradů posledních Přemyslovců, dobudovaný za ♣*Václava II.*, tvořil víceméně rovnoměrnou síť pokrývající zemi, v níž se vyskytují dvě nápadné koncentrace. Prvou představuje středočeská oblast starého ♣*přemyslovského loveckého hvozdu* na řece Berounce s hrady ♣*Týřovem*, ♣*Křivoklátem*, ♣*Nižborem*, ♣*Džbánem*, ♣*Hlavačovem*, ♣*Angerbachem u Kožlan*, ♣*Jivnem*, ♣*Jenčovem* a snad i ♣*Tetínem* a ♣*Hořovicemi*. Šlo o jakési srdce

Foto V. Točník. Čelo hradu nad šíjovým příkopem s královským palácem. Stav před posledními památkovými úpravami.

českých královských držav, oblast, která stála vždy v popředí zájmu českých králů. Jihočeská koncentrace zhruba na řekách Lužnici, Vltavě a Otavě, tvořená hrady *✚Hradištěm*, *✚Bechyní*, *✚Orlíkem*, *✚Zvíkovem*, *✚Hlubokou*, *✚Pískem*, *✚Myšencem*, *✚Protivínem*, *✚Újezdem* a zřejmě *✚Vítějovicemi*, má odlišný, totiž liniový charakter. Její vznik je nepochybně výsledkem střetu s rozpínavostí a ambicemi mocného rodu Vítkovců, který těžil i ze svého výjimečného postavení, vyplývajícího z faktu, že část jejich majetku se nacházela za hranicemi království. Pevnou hrází jejich zájmům a postupu se stala právě zmíněná linie hradů, posílená ještě městem České Budějovice (v němž se snad též nacházel hrad) a klášterem Zlatá Koruna.

Do konce století vzniká velký počet šlechtických hradů, z nichž naprostá většina přísluší *✚bergfritové dispozici*. Jelikož tato vsutku jednoduchá dispozice byla většinou se stoupajícími nároky majitelů přestavována a doplňována, zachovala se z ní dodnes převážně pouze hlavní věž, pohlcená mladší zástavbou, jak je možno si povšimnout na *✚Lemberku*, *✚Náchodě*, *✚Českém Krumlově* a mnoha dalších hradech. Současně se vyvinul ještě úspornější typ, jehož hlavní — a prakticky jedinou — stavbou obytnou i obrannou byl obdélný palác, jehož delší osa je rovnoběžná se směrem přístupové cesty. Takto vypadaly například archeologicky zkoumané hrady *✚Řebřík* a *✚Tetín*. Spíše z jihovýchodního a východního sousedství k nám pronikl i *✚hrad s plášťovou zdí* (*✚Pustohrad u Hořic*).

Ojedinele k nám, zřejmě z Podunají, rovněž proniká čtverhranná útočištná věž (*✚Klenová* či *✚Žerotín*). Setkáváme se s ní ve dvou případech i u pozoruhodné architektury hradu *✚Choustníka*, představitele tzv. *✚Ganerbenburgu*. Jde o dvouhrad, který má společné opevnění a dvě palácová jádra, z nichž každé bylo sídlem jedné rodiny.

Je všeobecně známo, že středověký vývoj probíhal značně nerovnoměrně, což lze ilustrovat opožděnou šlechtickou variantou přechodné dispozice, představovanou hradem *✚Budětice*. Hrady na pískovci, zvláště hrady skalní, byly silně determinovány geomorfologickou situací a vykazují četná specifická řešení.

Stoupající nároky šlechty se projevíly několika výjimečnými stavebními podniky. Stavebníci z nejbližšího okolí panovníka si ve dvou případech (➤*Ríčany*, ➤*Vízmburk*) s použitím kvalitních stavebních hutí postavili miniatury královských staveb ➤*hradů s obvodovou zástavbou*. Svými celkovými rozměry se oba hrady nevymykají ze standardu šlechtické hradní produkce, obsahují však všechny náležitosti velkého královského hradu. Díky tomu je Vízmburk zřejmě nejstarším šlechtickým hradem vybaveným ➤*kaplí*. Pouze dva rody byly schopny zcela výjimečně vystavět hrady řádově srovnatelné s menšími královskými dispozicemi ➤*typu s obvodovou zástavbou*. Prvým byli zákonitě jihočeští Vítkovci, jejichž ➤*Přiběnice* mají neobvyklou osmibokou věž. Stavba tohoto hradu, zcela překonávající hlavní soudobá rodová sídla, byla nepochybně mocenskou demonstrací v místě ostrého střetu s královskými zájmy, které se projevíly založením sousedního hradu a města ➤*Hradiště* (dnes Tábor). Druhým rodem byli posázavští páni z Dubé, k jejichž rodovému hradu ➤*Stará Dubá* se připojovaly hradby podhradního městečka Odranec.

Vývoj české hradní architektury 13. století doznívá v době kolem r. 1300. Za Václava II. je založeno, zvláště v pohraničních oblastech, ještě několik královských hradů, které buď navazují na předcházející královskou hradní produkci (➤*Krupka*), nebo již i vycházejí z modifikované ➤*bergfritové dispozice* (➤*Hasištejn*). Další vývoj však díky historickým souvislostem probíhal vcelku zákonitě ve znamení prudkého rozvoje šlechtické hradní architektury. Význačně ho poznamenal energický nástup čtverhranné obytné věže — ➤*donjonu*. Přední místo v tomto vývoji zaujímá typ s velkou obytnou věží (donjonem) jako hlavní obrannou a obytnou stavbou. Tyto hrady byly zřejmě vzorem věžovitých šlechtických tvrzí, které se ve 14. století staly vůdčím typem sídel drobných feudálů. Prvé ukázky hradů ➤*donjonového typu* představují například ➤*Rabí*, ➤*Čejchanov* a zřejmě i přestavba ➤*Košumberka*. Další hrady tohoto schématu se budovaly prakticky až do 60. let 14. století. Jejich donjony patří k největším u nás (➤*Rabí* 13 x 18 metrů, ➤*Pajrek* 16 x 16 metrů nebo ➤*Vítkův Hrádek* 14 x 17,5 metrů).

Foto VI. Přimda. Zříceniny donjonu před opravou a doplněním na počátku 20. století.

Čtverhranný donjon představuje důležitou součást i dalších hradních typů, vrcholících vznikem *✚blokové dispozice*.

Pozornost si zaslouží složitější dispozice s čtverhrannou obytnou věží, stojící mezi donjonovými a blokovými, která se podle možností stavebníků opět dále dělí. Nejjednodušší variantou jsou hrady s věží stojící o samotě a doplněnou dalšími, většinou nepříliš početnými stavbami při obvodové fortifikaci, jako například *✚Kozí Hrádek*, *✚Bradlo*, *✚Křikava*, nebo s věží vevázanou do obvodové fortifikace jako *✚Rabštejnek* či *✚Strádov*.

U náročnějších staveb donjon srůstá s palácovou zástavbou okolo dvora v blok, obklopující ze tří stran či zcela stísněné nádvoří. Pak hovoříme o *dispozici ✚blokové*, kterou reprezentují například hrady *✚Zlenice* či *✚Kámen u Pacova*. Byly-li finanční a společenské možnosti feudála i staveniště dostatečně velké, sevřený blok se uvolňuje a nádvoří se zvětšuje. Tyto výstavné hrady (*✚Kost*, *✚Lipnice* či *✚Okoř*) patří k našim nejznámějším a nejpůsobivějším památkám. Typ vykazoval značnou variační šíři a pestrost a mohl být aplikován i na zcela miniaturním staveništi, jak dokládá například hrad ve *✚Vrchotových Janovicích*. Miniaturizace mohla vést až k nahrazení donjonu čtverhranným *✚bergfritem*, jak se stalo na *✚Orlíku nad Humpolcem*.

Velmi zajímavou otázkou představuje sledování možného vyznění zásad aktivní obrany, vlastních *✚francouzskému kastelu*, který je českému prostředí bytostně cizí. Ve větším počtu byly *✚flankovací věže* použity již pouze při výstavbě hradu *✚Prácheň* po roce 1315. S názkem *✚flankovacího systému*, vzhledem k terénní konfiguraci použitého zcela nesmyslně, se setkáváme i na *✚Střekově*. Oba hrady se však vymykají z běžného šlechtického kontextu, neboť byly postaveny z pověření krále *✚Jana Lucemburského* a poté (jak je doloženo na *Střekově*) jako královský majetek uděleny za podmínek výhodných pro krále jejich stavebníkům v léno. Jedna *✚flankovací věž*, většinou v nároží či v průběhu strany dispozice, se jako ohlas našemu prostředí cizího francouzského kastelu vyskytuje pak u většího počtu hradů (*✚Borotín*, *✚Pecka*, *✚Kost*).

V prvních třech čtvrtinách 14. století vzniká velké množství šlechtických hradů, mnohdy velmi výstavných, neboť v této době se možnosti velkých feudálních stavebníků přiblížily královským, jak již bylo uvedeno.

Ve středověku nejjivotnější a nejvíce obměnyschopnou se vzhledem ke své jednoduchosti a univerzálnosti zákonitě ukázala *dispozice ✚bergfritová*. Ve čtrnáctém století je, kromě stále dostačující základní varianty, dále rozvíjena a doplňována dalšími stavbami obytnými, hospodářskými i obrannými. Nejmarkantněji se projevuje v některých případech přidání druhé věže (*✚Pecka*, *✚Frýdštejn*, *✚Kostomlaty pod Milešovkou*). Ve výjimečnějších případech může dojít přímo ke zdvojení (*✚Vlašim*) či ke ztrojení (*✚Zvířetice*) bergfritu. Jiné hrady tohoto typu se nápadně protahují do délky a jejich paláce získávají podobu obytné věže (*✚Hasištejn* či *✚Kokořín*). Častěji se setkáváme s používáním zaoblených nároží, která se vyskytovala již v předešlém století. Ke zlepšení obranyschopnosti čela hradu může přispět vytažení obvodové hradby okolo bergfritu do pláště, který obhřává věž (*✚Pirkenštejn*).

Některé zvláště rozměrné dvouvěžové hrady (*✚Házmburk*) mohou představovat svéráznou syntézu mnoha dispozičních prvků.

Jinou charakteristickou a početnou skupinu českých hradů 14. století představují hrady bezvěžové. Pokud hlavní tíha obrany leží na mohutné obvodové hradbě, nazýváme je *✚hrady s plášťovou zdí*. V čisté podobě reprezentuje tento typ například *✚Opárno* či *✚Pořešín*. Prvý z nich náleží k běžnější variantě s plášťovou hradbou vedenou v měkkých, oblých křivkách, druhý zastupuje variantu s ostrohranným obrysem. Typ je užíván především ve východní části Čech, kam pronikl patrně z Moravy, kde je ve čtrnáctém století zcela běžný. Plášťová zeď

může představovat i součást hybridních řešení, která užívají i prvků jiných dispozic (první fáze na *✞Házmburku* s čtverhrannou věží).

Dále se používá *✞hradu s palácem jako hlavní obrannou i obytnou stavbou*, a to i u rozsáhlejších hradů (*✞Nový Žeberk*). Postupně se však s tímto typem setkáváme u malých hradů (*✞Práhonice* nebo *Vlčtejn*). Typickým produktem doby Karla IV. je *✞dvoupalácová dispozice*, evidentně vzniklá zdvojením paláců v důsledku skutečnosti, že náročnějším stavebníkům již jeden palác neposkytoval dostatek vnitřních prostor. S dvoupalácovou dispozicí se setkáváme i u stavebních podniků nejvýznamnějších feudálů, jako byli Rožmberkové (jde o jejich významné a dobře datovatelné hrady *✞Maidštejn* a *✞Helfenburk u Bavorova*). Počátky užívání dvoupalácového hradu však leží hlouběji v první polovině století (*✞Kožlů*). Nalézáme ho na větším počtu hradů. Jako ukázky uvedme *✞Velhartice*, *Lěšno* (dnes *✞Lišno*) a *✞Skálu u Přestic*. Poslední případ je mimořádně zajímavý, neboť se jedná o *✞Ganerbenburg*, jehož jedno jádro je dvoupalácové a druhé má odlišnou dispozici. Významné ukázky dvoupalácového typu vznikly ještě za vlády *✞Václava IV.*, a to jak novostavby (*✞Vysoký Chlumec*), tak přestavby (*✞Egerberk*). Toto schéma hrálo značnou roli, byť již ve velmi modifikované podobě, i u Václavových staveb. Jádro dvoupalácové dispozice tvoří dva prakticky v hmotě rovnocenné paláce, spojené vysokou hradbou, které jsou hlavní stavbou i z hlediska obrany. Vyskytne-li se věž, má funkci spíše komunikační (schodiště), či zajišťuje vnější opevnění. Dvoupalácová dispozice byla typem vyložené módní. Odpovídal dobře klidným poměrům, které umožňovaly stavebníkům soustředit se na obytnou složku hradu. Byla též zřejmě prvním typem, u něhož se nádvoří stalo plnohodnotnou součástí celkového řešení, a ne pouze provozní plochou, která v hradním areálu v podstatě vybyla. Módnost tohoto typu názorně dokládají i oba zmíněné rožmberské hrady, kde úměrně možností a významu stavebníků byly k pravidelnému dvoupalácovému jádru aditivně přiloženy další části dispozice s četnými jinými prvky, včetně věží.

Vyvážená dvoupalácovost dvoupalácových dispozic byla zjevně tendencí, která se projevila i u jiných hradních typů a konkrétních hybridních staveb. Výraznou skupinu představují stavby dvouvěžové. Nejjednodušší variantu reprezentuje patrně *✞Hamrštejn* s dřevěným palácem a se dvěma věžemi, obklopenými obvodovou hradbou. Vrcholem jsou pak složité objekty s větším počtem budov okolo obdélného dvora, sevřeného mezi dvěma čtverhrannými věžemi. V nejnáročnější dvoupalácové variantě jde o stavby nejvýznamnějších stavebníků (rožmberský *✞Český Krumlov*), či hrady osob z nejbližšího okolí Karlova (*✞Libštejn*). Do tohoto kontextu náleží i koncem století založený hrad *✞Trosky*, využívající unikátního dvoupalácového skalního útvaru.

Ojedinělým jevem zůstala stavba hradu *✞Dražic*, kterou pro biskupa *✞Jana IV.* z *Dražic* provedli francouzští mistři. Šlo vlastně již o přestavbu staršího hradu, při níž vznikl především vysoký, nádherně vybavený palác s kaplí.

Síť královských hradů byla v podstatě dobudována za *✞Václava II.* a *✞Jan Lucemburský* do ní zasáhl spíše ve výjimečných případech. Jeho nejdůležitější stavbou je *✞Preitenstein* na důležité zemské stezce, první případ hradu, jehož hlavní funkce byla čistě vojenská. Měl tvořit opěrný bod a mohl pojímat a ubytovat velký počet vojáků. Tomu je také přizpůsobena jeho nezvykle rozsáhlá dispozice, v níž se jednotlivé stavby přikládají k obvodové hradbě a která neobsahuje žádné výrazné palácové jádro. Připomíná tak spíše opevněný tábor. Podobné stavby známe pak až jako produkt husitských válek. Král Jan vzhledem ke svým neustálým finančním těžkostem spíše stavbou hradů pověřoval šlechtické stavebníky, jimž pak hrad udělil v léno. Tento postup máme dobře zachycen historickými prameny v případě *✞Střekova* u Ústí nad Labem či *✞Kamyku u Litoměřic*, předpokládat ho však můžeme i u dalších hradů.

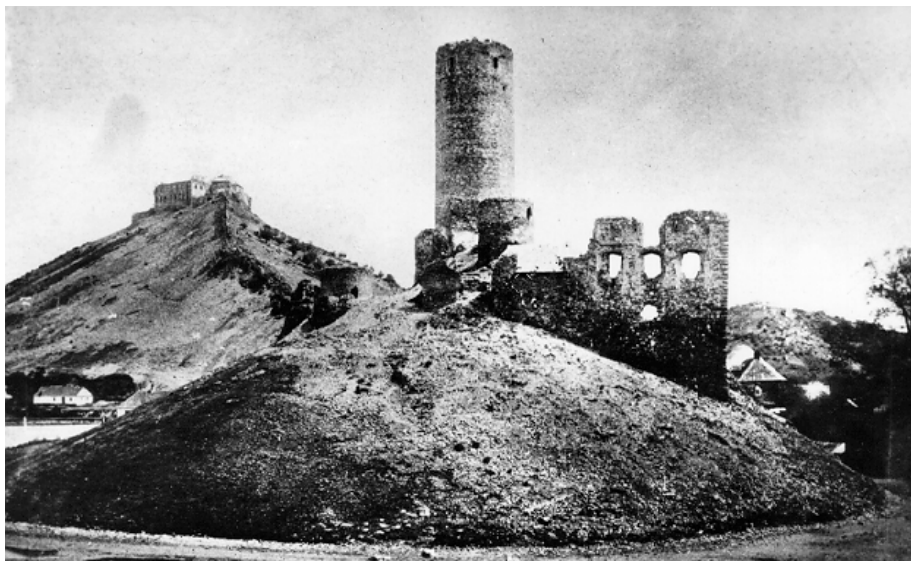

Foto VII. Hradý Žebrák a Točník koncem 19. století.

Význačného doplnění a obohacení se dočkala síť královských hradů za *✚Karla IV.*, který po svém návratu do Čech cílevědomým vykupováním nejdůležitějších objektů, které jeho otec zastavil české šlechtě, obnovil síť základních mocenských panovnických opor. Snažil se ji i kodifikovat svým pokusem o psaný zákoník známý pod názvem *✚Majestas Carolina*, avšak pro odpor šlechty neúspěšně. Tento slavný panovník byl již nejednou charakterizován jako velký sběratel. Této charakteristice odpovídá i fakt, že prakticky každý z jeho hradů přísluší jinému typu. Kromě přestaveb *✚Pražského hradu*, *✚Vyšehradu*, Laufu u Norimberka a severoněmeckého Tangermünde nesly téměř všechny jméno svého zakladatele: *✚Karlštejn*, *Karlsberg* (*✚Kašperk*), *Karlskrone* (*✚Radyně*), *Karlshaus* (*✚Hrádek u Purkarce*), *✚Karlovy Vary*, moravský *Karlsburk* (Tepenec) či *Karlsfried* a *Karlswald* (oba poslední se dnes nacházejí na území SRN, stejně jako Karlem přestavěný hrad Ojvín). Pravděpodobně jedinou českou stavbou, která Karlovo jméno nenese, je *✚Dobříš*, zde však mohlo jít o přestavbu.

Nejznámější z těchto hradů, a patrně nejznámější český hrad vůbec, je *✚Karlštejn*, který i mezi ostatními Karlovými hrady zaujímal od začátku zvláštní místo. Jeho dispozice, formovaná složitějším vývojem během stavby, nakonec se dvěma donjonů obsahujícími kaple a mohutným sálovým palácem, vycházela zřejmě ve značné míře z králových osobních potřeb i potřeb uložení korunovačních klenotů českých i říšských, stejně jako z cílevědomého a programového navazování na přemyslovskou tradici. Proto také k tomuto hradu nenalézáme prakticky bezprostřední analogii a jeho důsledně článkovaný, v podstatě již anachronický organismus s hmotami stoupajícími k velké věži s *kaplí sv. Kříže*, patřící k nejlépe zachovaným i nejpůsobivějším gotickým interiéřům Evropy, zůstává zcela osamocen. Neznamená to však, že by jeho podoba nebyla odvoditelná z předcházejícího vývoje české hradní architektury.

✚Hrádek u Purkarce navazoval na přemyslovské dispozice s obvodovou zástavbou, a to zřejmě záměrně, neboť Karel IV. se při všech možných příležitostech hlásil k odkazu svých přemyslovských předků.

Jediné dva Karlovy hrady, které se navzájem podobaly, jsou *✚Kašperk* a *✚Radyně*. Jejich dlouhý obdélný palác byl vložen mezi dvě věže, v případě Kašperka čtverhranné, u Radyně mezi jednu čtverhrannou a jednu polookrouhlou. Tento typ představoval čisté vyvrcholení tendence ke srůstání obytné věže s palácem do jednoho bloku. Ten se zde osvobodil od kontaktu s obvodovým opevněním a s věžemi srostlý rozměrný palác stojí zcela volně v ohrazené ploše. Typ našel své následovatele jak mezi hrady šlechtickými (*✚Bečov nad Teplou*), tak v sousedním Německu a Uhrách. Hrad *✚Dobříš* byl nepochybně hradem menšího významu a jeho hlavním objektem se stal mohutný palác. Do stejné kvalitativní kategorie zřejmě náležely i Karlovy Vary s mohutným donjonem.

Karel IV. rovněž přestavěl *✚Pražský hrad*, který však středověkým hradem v pravém slova smyslu nikdy nebyl. Typologicky přísluší k hradišti, které bylo postupem času pouze moderně opevňováno. Stejně je možno klasifikovat i velkorysou přestavbu Vyšehradu. Ten se tak vlastně typologicky stal posledním hradištěm, které se u nás stavělo.

Vědomosti o hradech pražského biskupství, později arcibiskupství, zůstávají i pro dobu vlády Jana Lucemburského a Karla IV. velmi zlomkovité. Není pochyb o tom, že četné objekty této církevní vrchnosti, které měly spíše charakter dvorců, se stávají skutečnými hrady, eventuálně tvrzemi, až v tomto období. Oba hrady, o nichž jsme informováni o něco lépe, totiž *✚Trhový Štěpánov* a *✚Křivsoudov*, měly pravidelný obrys.

Hodnotíme-li hrady prvních tří čtvrtin 14. století jako celek, je na první pohled nápadná naprostá pasivita jejich obrany a ve velkém počtu případů z hlediska obrany velmi nevýhodná volba staveniště. Byly proto snadno ohrožitelné z okolních blízkých vyšších kopců. S tímto faktem se setkáváme dokonce i u hradu tak důležitého, jako je *✚Karlštejn*. Svůj vliv zde jistě sehrál především fakt, že vláda Karla IV. byla obdobím relativně velmi klidným. I když přetrvávalo povědomí o nutnosti obranyschopnosti hradů, ta nebyla v praxi prověřována. Většina výdobytků aktivní obrany 13. století mohla být zapomenuta a k jejímu znovuobjevení vedl pak až rozvoj palných zbraní po husitských válkách. Za těchto okolností se pozornost stavebníků zákonitě upřela především k rozvíjení obytné složky hradu a jeho komfortu, jak názorně ilustruje naznačený vývoj.

V následujícím období, spjatém s vládou *✚Václava IV.*, se u staveb dvorské huti setkáváme s ještě větším důrazem na obytnou funkci a se zvyšováním komfortu bydlení na úkor obranyschopnosti. Velká pozornost je věnována uzavřenému prostoru nádvoří a vybavení jednotlivých místností. Královské stavby se dokonce zdají být v některých aspektech popřením celého dosavadního vývoje. Například na *✚Točnicku* se palác, situovaný vždy na nejméně ohrožitelném místě, dostává do polohy nejexponovanější — nad šíjový příkop. Jinak jádro hradu navazuje na *✚dvoupalácové dispozice*, čtverhranná věž se dostává do vyložené podružného postavení (pokud vůbec již vznikla v této době). Ve střední části trojdielného hradu stála velká sálová stavba. Nejmladší z Václavových staveb — *✚Nový hrad* (zakladatel jej mínil nazvat Wenzelstein) u *Kunratic* — byla téměř zcela zničena. Jednotlivá křídla zde rovněž uzavírala prostor nádvoří.

Stavbou, kterou dospěl hrad doby Václavovy ke kulminačnímu bodu snah o intimitu prostor a pohodlné bydlení za současného omezení obranné složky hradu až na hranici únosného minima, je *✚Krakovce*, který pro králova milce Jíru z Roztok stavěla dvorská huť. Klidný prostor téměř obdélného nádvoří byl zcela uzavřen stěnami tří palácových křídel a plochou zadní stranou čelní protáhlé polookrouhlé věže. Ve dvou úrovních ho obíhaly pavlače. Pravidelnost prostoru lehce rušila jen mírně nakoso postavená vstupní brána. Věž na výšku nepřesahovala palácová křídla. Vývoj tak dospěl až na práh kvalitativní změny hradu v zámek.

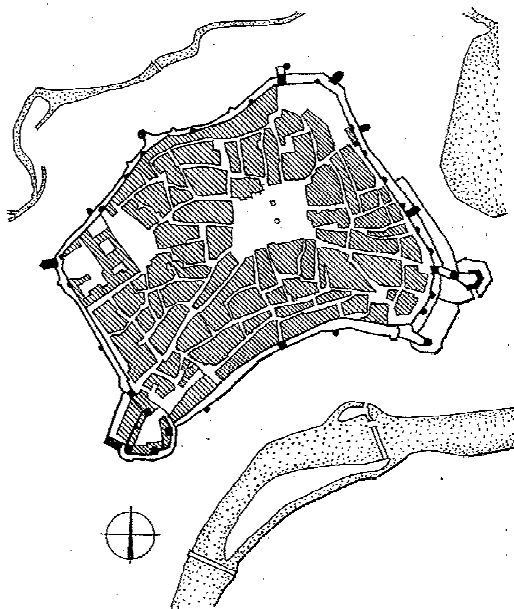
Foto VIII. Bezděz. Celkový pohled.

Významné byly i obě Václavovy rezidence v pražských městech — *✚Králov dvůr na Starém Městě* a *✚Hrádek na Zderaze*. Václav ovšem přestavoval i hrady starší, kromě Pražského hradu zejména *✚Žebrák*, *✚Křivoklát* a *✚Loket* a *✚Vlašský dvůr* v Kutné Hoře. V podobě králových hradů hrál důležitou roli charakteristický věžovitý palác, představující hlavní obytnou stavbu dispozice (*✚Králov dvůr*, *✚Vlašský dvůr*, *✚Točník*, *✚Loket*, *✚Nový hrad u Kunratic*). Některá řešení jsou i variacemi na *✚dvoupalácovou* dispozici (obohacenou například o obytné věže), v níž však jeden z paláců získává dominantnější roli (*✚Točník*, *✚Hrádek na Zderaze*). Na králových stavbách se vytvořil charakteristický sloh dvorské huti, libující si v hravé nepravidelnosti, užití bosovaných kvádrů a dalších charakteristických detailech.

Ostatní stavebníci se snažili držet s králem krok a jejich hrady se blíží královským, mnohdy ještě za využití typů doby karlovské. Z nich je nutno uvést *✚Jenštejn*, soukromé sídlo arcibiskupa *✚Jana z Jenštejna*, či šlechtické hrady *✚Vysoký Chlumec*, *✚Egerberk (Lestkov)*, *✚Roupov*, *✚Kynžvart*, a hlavně *✚Hrádek v Kutné Hoře*, prestižní stavbu budovanou nejspíše podle vzoru Václavova pražského *✚Hrádku na Zderaze*. I na většině těchto staveb se setkáváme s charakteristickými prvky užívanými dvorskou hutí, jakými jsou například bosované kvádry či klenební obrazce nepřizpůsobující se půdorysu místností. Časté jsou v době václavské rovněž arkýřové kaple (*✚Krakovec*, *✚Vlašský dvůr v Kutné Hoře*, *✚Egerberk*), vyskytnou se však i kaple s presbytářem v síle zdi (*✚Jenštejn*). Z bohaté stavební aktivity pražského arcibiskupství této doby známe především přestavbu *✚Kyšperka* a velkolepé rozšíření a přestavbu *✚Helfenburku u Úštěka*.

Celý plynulý vývoj české hradní architektury doby Karla IV. a Václava IV. byl násilně přerván výbuchem husitských válek, které nesmlouvavě ukončily snahy o vznik co nejnádhernějších a nejpohodlnějších rezidencí. Téměř všem starším hradům připravily drastickou zkoušku a zákonitě nasměrovaly zájem jejich majitelů zcela odlišným směrem.

Husité především opevnili své hlavní centrum — město Tábor. Toto opevnění představuje doslova zlom ve vývoji fortifikační architektury, a proto mu na tomto místě musíme věnovat několik slov, přestože jde o opevnění městské (byť do něho byl zavázán starší hrad *✚Hradiště*).

Obr. 2: Tábor. Celková půdorysná situace města s husitským opevněním, do něhož je zavázán starší hrad Hradiště.

těžšího dělostřelectva. Vzdálenost mezi nimi odpovídala účinnému dostřelu větších ráží, činila tedy zhruba 250 metrů. Z těchto uzlových bašt, které zničující palebnou silou zajišťovaly kurtiny mezi nimi, se doposud, byť v přestavěné podobě, dochovaly dvě (*Soukenická* a *Žižkova*). Systém aktivní dělostřelecké obrany doplňovaly ještě další menší polookrouhlé či protáhle polookrouhlé parkánové bašty. K vedení boční a křížové palby, především z ručních palných zbraní, sloužily i trojúhelné baštovité výstupky, které vyčnívaly z linie parkánové hradby.

Vstup do města umožňovaly dvě věžovité vedlejší brány — *formy* — a dva promyšlené komplexy hlavních bran. Na zadním krčku vstup do města sledoval boční frontu hradu. Na opevnění jeho čela navázala doposud dochovaná *Bechyňská brána*, která svou masivní podobu se *stěžejkovým padacím mostem* dostala až při přestavbě okolo roku 1430. Zadní *Klokotská brána* byla prostá čtverhranná průjezdní věž, uzavíratelná *hřebenem*.

Protilehlá šíje představovala hlavní vstup do městského areálu a v případě obležení i nejohroženější místo. Z tohoto důvodu zde kromě větší hustoty všech opevňovacích prvků vznikl i nebývale mohutný komplex *Pražské brány*. Příchozí postupně musel projít třemi branami. Zadní věžovitá brána byla součástí hlavního hradebního okruhu. Střední vystupovala před parkánovou zeď do příkopu, který zde byl značně rozšířen. S mohutným předsunutým polygonálním *barbakánem* ji spojoval kamenný můstek. Čelní hradba barbakánu dosahovala síly 7,5 metrů. Brána v ní byla situována tak, aby se přístupová cesta musela před vstupem i po vstupu do barbakánu zalomit, takže střední a zadní bránu nebylo možno ohrozit přímou

Husité obsadili výhodné místo, kde již za *Přemysla Otakara II.* existovalo královské město s hradem. V době jejich příchodu však na konci ostrožny obtékané Lužnicí a Tisemnickým potokem existoval již jen hrad. Ten blokoval zadní krček, po němž se vstupovalo na rozsáhlou, zhruba čtverhrannou plochu ostrožny, spojenou s plání před ní druhým úzkým krčkem. Nové hradby se napojily na hrad (obr. 2) a ve dvojité linii ohradily plochu města. Hlavní hradební zeď ukončenou cimbuřím zpevňovaly na čelní straně a v úseku nad potokem polookrouhlé, dovnitř otevřené věže, kryté vysokými střechami, které na čelní straně mají pravidelný rozestup. Tato linie v podstatě nevybočovala z dosavadního opevňovacího způsobu. Důležitou, ne-li již rozhodující roli v obraně však hrála nižší parkánová hradba, ukončená krytým hrázdným střeleckým ochozem. Vystupovaly z ní velké, polygonální dělostřelecké bašty, které sloužily jako palebná postavení

střelbou. Široký příkop v okolí barbakánu byl vyzděn. Čelní zeď barbakánu sloužila jako palebné postavení děl všech ráží — od největších v kobkách v přízemí až po ruční palné zbraně a malé ráže v hrázděném ochozu. Celý tento komplex se pod názvem *Nová brána* poprvé připomíná k roku 1433. Tou dobou byl přestavěn již i protilehlý vstup s *Bechyňskou branou* a s ním související hrad, jehož upravená nárožní věž je nejstarší *bastiovou věží* u nás.

Opevnění Tábora je prvou reakcí na rozvoj a masové použití palných zbraní. Bylo tak převratné, že některé jeho prvky byly v bližším i vzdálenějším sousedství napodobovány a jejich původ se obrazil i v názvu — velkým, polygonálním dělostřeleckým baštám se ještě dlouho říkalo i v německu mluvících zemích Tábora. Je značně pravděpodobné, že jsou předchůdcem mladších *bastionů* a představují tak vlastně základní kámen novověkých fortifikací. Rovněž barbakán a bateriová věž jsou prvými známými stavbami svého druhu.

Je pochopitelné, že největší pozornosti se dostalo opevnění Tábora, protože byl hlavním centrem husitství. V průběhu husitských válek nebylo zbudováno mnoho hradů. Ty, které vznikly, měly v důsledku soudobých poměrů jiná hlavní poslání než poskytovat komfortní bydlení. Stavby provedené husity, respektive husitskými hejtmany, můžeme v zásadě rozdělit do dvou skupin. Prvá zahrnuje objekty, které měly sloužit též jako opěrné body, eventuálně jako zimoviště částí husitských vojsk. Jako příklad uveďme hrady *Kalich* Jana Žižky z Trocnova, *Valečov* Bernarda a Bartoše z Valečova či *Kunětickou horu* Diviše Bořka z Miletína. Ta kromě vlastního malého jádra měla velké prostranství opevněné mohutnou hradbou, které mohlo sloužit jako stálý opevněný tábor. Podobnou funkci plnila i zvláštní rozsáhlá část Valečova s množstvím světniček vysekaných do pískovcové skály. Druhou skupinu tvoří sídla zbohatlých husitských hejtmánů, o nichž je možno říci, že se blíží malým hrádkům či velkým tvrzím předcházejícího období. Například *Oltářík* Jakoubka z Vřesovic byl kromě drobné vstupní věžičky tvořen pouze obytnou věží. *Sion* Jana Roháče z Dubé neměl, jak ukázal archeologický výzkum, věž ani vlastní vodní zdroj a nebyl původně zamýšlen jako hrad schopný dlouhodobější obrany. Proto byl až v době hrozícího nebezpečí narychlo zpevňován a opatřen sypanou zemní baštou. Výjimečně mohla takováto hejtmanská sídla vzniknout i ve městě (*Kolín* Bedřicha ze Strážnice).

Opevnění hradů husitských stavebníků bylo v podstatě ještě dosti konzervativní a nevybočovalo většinou příliš z podoby sídel nižší šlechty předcházejícího období. Bezprostřední reakcí na zničující účinky obléhacího dělostřelectva byla volba stavení v polohách na vysokých osamělých vrcholech. Takto položený hrad nebylo možno ohrozit dělostřelbou ze sousedních výšin, ovšem extrémní poloha přinášela obrovské problémy se zajištěním běžného provozu hradu, především se zásobováním vodou. Proto po uklidnění poměrů většina těchto novostaveb zanikla. Přes výše uvedenou charakteristiku se v opevnění některých husitských hradů setkáváme s velmi pokročilými prvky zásadního významu. Netvoří zde však ještě ucelený systém. Jde zejména o zemní dělostřeleckou vysunutou baštu na *Kalichu*, s hradem spojenou opevněným koridorem, a zemní sypanou obezděnou baštu na *Sioně*, stejně jako o velkou zemní baštu tamtéž, v níž se změnilo předhradí hradu. I tyto prvky náleží k základům novověkého evropského pevnostního stavitelství.

S prvými pokusy o systém aktivní dělostřelecké obrany se v době husitských válek setkáváme na panství jihočeských Rožmberků. I zde (*Zvíkov*, *Choustník*) se již hlavní tíže obrany přenesla na nové, na počátku 30. let vystavěné parkány. Zajistily je čtverhranné dělostřelecké bašty navazující na předcházející vývoj a na Choustníku se setkáváme i s nejstarší *baštou předsunutou*, byť ještě do nevelké vzdálenosti od vlastního opevnění.

Husitské války tvrdě prověřily slabiny dosavadní hradní architektury a nemilosrdně

ukázaly zpoždění, které měl vývoj opevnění českých hradů 14. století vůči bouřlivému rozvoji soudobého vojenství. Mohutný rozvoj palných zbraní byl smrtelným nebezpečím pro většinu starších hradů. Horečné hledání účinné obrany proti nim se pak stalo hnacím motorem celého dalšího vývoje české hradní architektury.

Reakce doslova šokovaných majitelů hradů se mohla v zásadě ubírat dvěma směry. Prvým z nich byla pasivní obrana. Do jejího okruhu náleží i volba extrémně položených dominantních stavenišť neohrožitelných přímou střelbou, s níž jsme se setkali již za husitských válek. Rozvoj tohoto směru dále vedl k zvyšování mohutnosti a odolnosti opevnění, které postupně získává lineární charakter. Dochází též ke stavbě mechanických překážek, především *štitové zdi* či *valu*, které za svojí hmotou skrývají před přímou střelbou vlastní jádro hradu. Druhý směr počítal s aktivní dělostřeleckou obranou. Děla sice představovala pro hrad smrtelné nebezpečí, ale zároveň, byla-li vhodně umístěna v hradním opevnění, mohla výrazně zlepšit obranné možnosti jednotlivých staveb. Proto hrady při přestavbách po husitských válkách, a hlavně ve druhé polovině 15. století, dostávají ve většině případů nové vnější opevnění s baštami pro vedení aktivní dělostřelecké obrany jak flankováním kurtin, tak křížovým postřelováním předpolí. Tápavě (například prvá fáze vnějšího opevnění *Hasištejna*, jejíž mírně vystupující bašty byly sotva prakticky účinně využitelné) se hledá nejlepší typ a tvar bašt a jejich vzájemné rozmístění. Postupně je shledána jako nejvýhodnější bašta polookrouhlá a okolo poloviny 15. století vznikají prvé ucelenější obranné systémy (*Ronov* či *Kumburk*).

Kombinací prvků aktivní i tradiční pasivní obrany (čtverhranná věž ve štitové funkci) před polovinou 15. století vznikla jedna z nejkurióznějších českých hradních staveb — přední část hradu *Velhartice*, přinášející jako součást dispozice opevněný most. Počátky užívání pasivních obranných prvků, zvláště *štitové zdi* obecně, nejsou příliš jasné. Nelze vyloučit, že některé ukázky (*Výrov*) by mohly být již předhusitské, jiné (*Ralsko*) nejsme schopni za současného stavu vědomostí datovat. Přesněji datovatelné ukázky (*Krupka*, *Tolštejn*) pocházejí až z druhé poloviny století. Štitovou zeď mohl nahradit i mohutný zemní val, jako se stalo na hradě *Pravda*. Zde byla tato pasivní ochrana ještě umocněna dvěma aktivními prvky — lunicovitými dělostřeleckými zemními palebnými postaveními před valem v čele předhradí, umožňujícími dokonalé křížové postřelování předpolí. Vrcholným projevem opevnění s takovým masivním štitovým valem je hrad *Klenová*, kde val dostal zděné čelo zpevněné ještě baštami. Tento systém z doby okolo poloviny 15. století předběhl svou dobu a našel následovníky v podstatě až za dvě generace.

Středověký vývoj probíhal vždy velmi nerovnoměrně, a tak vedle velmi pokročilých staveb (jeden z vrcholů fortifikací doby poděbradské představuje opevnění *Bechyně* se zcela nedoceněným systémem polygonálních bašt v čele města před hradem) mohly vzniknout i objekty, jejichž stavitelé neměli zjevně se soudobým děním prakticky žádný kontakt. Názorně to dokládá například *Nový hrad u Jimlína* z let 1464–75.

Téměř veškerá stavební aktivita na českých hradech po husitských válkách a v době poděbradské se týkala opevnění a obytné části hradů byly upravovány pouze v případě naléhavé praktické potřeby. *Jiří Poděbradský* sám byl stavebníkem pouze v případě hradu *Litice nad Orlicí*. Stavbu zde prováděla huť nevalné úrovně, což platí jak pro obytné části, tak pro opevnění.

Další zatěžkávací zkoušku, která si svou ničivostí a urputností nikterak nezadala s husitskými válkami, představovaly pro české hrady války Jiřího Poděbradského s opozicí.

Během nich došlo opět k významnému rozvoji obléhací artilerie, včetně zvětšení dostřelu děl. Většina starších hradů byla v době svého vzniku mimo dostřel tehdejších obléhacích

Foto IX. Křivoklát. Celkový pohled.

prostředků. Nová výkonná děla je ovšem smrtelně ohrozila. Pokud si měl hrad udržet svůj význam, musel se s tímto problémem vypořádat. To se většinou stalo formou výstavby samostatné *↗předsunuté bašty*, která nebezpečnou výšinu zablokovala. Měl-li nebezpečný prostor tvar hřebenu či úzké ostrožny, obracela se bašta k jeho ose mohutným břitem (jako naše nejlépe zachovaná bašta nad *↗Českým Šternberkem* či bašta nad *↗Libštejnem*); byl-li nebezpečný prostor tvořen planinou, obracela se k němu bašta obloukovitě vypnutým čelem, aby bylo umožněno jeho vějířovité postřelování (například bašty nad *↗Okoří*, *↗Vimperkem* nebo *↗Krašovem*).

V nových opevněních se již definitivně prosadila polookrouhlá bašta. Z kvalitních ukázek fortifikací ze 70. a 80. let připomeňme *↗Svojanov*, *↗Nové Hradky* nebo *↗Helfenburk u Bavorova*. Jeden z vrcholů flankovacích systémů počátků vladislavské doby představuje dovnitř prohnuté čelo opevnění se třemi baštami na hradě *↗Ohebu*. Zvláštní pozornost si zaslouží i obranný systém hradu *↗Krupky* s masivní *↗štítovou zdí* a dalšími prvky aktivní dělostřelecké obrany.

Progresivní prvky aktivní obrany představovaly i *↗bateriové věže*. U některých hradů mohou sloužit jako hlavní obranné články. Platí to v případě *↗Doubravské Hory*, o které se ještě zmíníme, a především o *↗Hartenštejn*, k jehož promyšlenému obrannému systému náleží i spirálovité vedení přístupové komunikace okolo hradu.

Vyvrcholení vývoje pozdně gotických hradů přináší doba pokročilé vlády *↗Vladislava Jagellonského*. Představují je stavby *Benedikta ↗Rejta (Rieda)* a okruhu jeho hutě, stavby ovlivněné sousední oblastí saskou a konečně stavby pernštejnské, jimiž vývoj středověkého hradu končí.

Benedikt Rejt (Ried) nejprve po *Hansi ↗Spiessovi (Špissovi)* vedl přestavbu *↗Pražského hradu*. Přebudoval zde *Starý královský palác*, kde vznikl známý *Vladislavský sál*, a hlavně opatřil hrad novým opevněním. Nejohroženější severní stranu zajišťovaly tři mohutné

bateriové věže — *Daliborka*, *Bílá věž* a o něco mladší *Prašná věž* (*Mihulka*). Všechny tyto věže převyšovaly hradbu, kterou měly bránit. Na jižní straně Rejt pracoval s baštami, na východě pak s *barbakánem*.

Na dalších dvou Rejtových stavbách — *Švihově* a *Rabí* — se již setkáváme s pravidelně rozloženými baštami stejné výšky jako kurtiny mezi nimi. Bašty i hradby nesly hrázdné střeškové ochozy. Rejtovi či spíše jeho okruhu přísluší rovněž nové opevnění *Rýzmburka* a snad i *Březnice*. Mistr Benedikt stavěl i na *Blatné*, kde je však jeho dílem pouze přestavba paláce.

V případě Švihova a Rabí (kde vystavěl i nejstarší *torion* u nás) měl Rejt při výstavbě nové fortifikace tu výhodu, že bylo dostatek místa pro stavbu nového hradebního okruhu i racionální rozmístění bašt. V případě *Křivokláta*, který byl vlastně jediným, avšak o to velkolepějším stavebním podnikem krále, tomu tak nebylo. Přesto se však neznámému mistrovi podařilo i zde vybudovat dokonalý systém aktivní dělostřelecké obrany. V pestrém rejstříku jeho prvků se zde poprvé setkáváme s *ballwerkem*. Jedna ze zdejších bašt, nesprávně, leč vžitě zvaná *Zlatá*, patří k nejpokročilejším u nás a předznamenává již vývoj renesančních opevnění. Obrací se totiž ke kurtinám rovnými boky, zatímco zbytek zůstává okrouhlý, takže je zajištěno optimální postřelování jak kurtin, tak předpolí.

Mezi hrady vykazujícími vlivy saské architektury okruhu *Arnolda Vestfálského* vyniká *Doubravská Hora* u Teplic. Mnohoúhelná dispozice byla opevněna sedmi okrouhlými, nejspíše čtyřpatrovými *bateriovými věžemi*, opatřenými klíčovými střílnami. Stavby hradu přiléhaly k obvodové hradbě. Ve srovnání s rejtovskými fortifikacemi je zdejší obranný systém konzervativnější. Opevnění obecně neleželo v popředí zájmu saských mistrů, a tak se jejich vliv zákonitě projevuje především na stavbách a přestavbách paláců, které byly vzhledem k tomu, že se obytná a reprezentativní složka hradů konečně mohla navrátit do popředí zájmů hradních pánů, velmi početné. Saský vliv (především užívání sklípkových kleneb, charakteristické lineární profilace architektonických článků, záclonových oblouků a podobně) lze sledovat především na palácích mnoha hradů, z nichž uvedme alespoň *Chomutov*, *Bor u Tachova*, *Karlštejn*, *Budyně nad Ohří*, *Střekov*, *Bílín*, *Konopiště*, *Hrubý Rohozec*, *Dobronice* či *Bečov nad Teplou*.

Zvláštní problematiku představují jihočeské hrady pozdní gotiky, především stavby Rožmberků. Zde nebyl vývoj husitskými válkami přerušen jako na ostatním českém území a kontinuálně se zde vyvíjela i obytná složka hradu. Z hlediska vývoje opevnění zde nevznikaly prvořadé objekty. Specifickou syntézu rezidenčních a pasivních obranných prvků patrně podunajského původu představuje rozšíření *Horního hradu* v *Českém Krumlově*. Ten spolu s nákladně a velkoryse přestavěným hradem v *Jindřichově Hradci* náležel mezi nejnáročnější a nejreprezentativnější šlechtické rezidence své doby.

Poslední, mimořádně významnou, do jisté míry samostatnou skupinu našich hradů tvoří stavby podnikané pány z Pernštejna na *Potštejně*, *Chlumci nad Cidlinou*, *Kunětické hoře* a *Pardubicích*.

Opevnění *Potštejna* bylo ještě dosti konzervativní, s malými čtverhrannými baštami. Pernštejnským doplňkem zde však byl charakteristický opevněný *koridor*, vybíhající daleko před hrad. S touto perštejnskou novinkou se střetáváme i na *Kunětické hoře*, kde však hlavní tíha dělostřelecké obrany ležela na třech sypaných zemních rondelech. Ty obíhala při patě hradba se střílnami pro střelce z ručnic a na horní ploše hradba prolomená dělostřeleckými střílnami, ukončená krytou střeškovou chodbičkou. Čtyři analogické rondely, ovšem v dokonalejším systému, opevňovaly i *Pardubice*. Na horní ploše rondelů byla dělostřelecká postavení, která již zřejmě nebyla kryta kamennou zdí. Patu bašt obíhá hradba s klíčovými

střílnami pro lehké palné zbraně. Vlastní hrad stál v opevněné ploše již bez kontaktu s mohutným zemním ohrazením. Toto pravidelné obdélné opevnění s nárožními rondely spolu s analogickou fortifikací v *Chlumci nad Cidlinou* a se starší fortifikací moravského Tovačova patřilo ve své době k nejprogresivnějším ve střední Evropě a uzavírá se jimi na počátku 16. století celý dlouhý vývoj českého středověkého hradu.

Neměnila na tom nic ani skutečnost, že se na dvou trčkovských hradech (*Lipnice*, *Orlík u Humpolce*) nejspíše setkáváme s prvými ohlasy staroitalské bastionové školy. V dalším průběhu 16. století zavládly v Čechách relativně klidné poměry. Horečná opevňovací aktivita se díky tureckému nebezpečí přesunula na jihovýchod a další opevňování českých hradů ve změněných společenských podmínkách i životním stylu nebylo již nutné. Mohly proto svou roli feudálních sídel předat rezidenčnímu, většinou neopevněnému objektu nové kvality — *zámku*. Stavba opevnění, která by odpovídala soudobému stupni vojenství, již byla zcela mimo možnosti jednotlivého, byť sebebohatšího pána. Ostatně není pochyb o tom, že mnohé šlechtické stavebníky již koncem 15. a na počátku 16. století stavby náročných opevnění jejich hradů finančně zruinovaly a staly se příčinou úpadku mnoha předních rodů. Dějinným paradoxem se stalo, že naprostá většina takto vzniklých opevnění byla beznadějně zastaralá již v době svého dokončení. Budoucnost náležela již zcela jednoúčelovým, specializovaným vojenským stavbám — *pevnostem*. Některé hrady se přestavují na zámky, jiné jsou nadále využívány prakticky pouze jako hospodářské a pomocné provozní a správní objekty. Ty, které se ani k jedné z těchto možností nehodí, jsou ponechány svému osudu a rychle se mění ve zříceniny. Definitivní konec vojenské hodnoty i těch nej kvalitnějších hradů pak znamená třicetiletá válka, během níž český středověký hrad jako funkčně dožívající objekt definitivně přestává hrát aktivní roli na jevišti dějin.

ŽIVOT NA STŘEDOVĚKÉM HRADE

Hrady ve středověku plnily současně několik navzájem provázaných funkcí. K nejvýznamnějším většinou náležela funkce obytná. V běžné realitě středověku se však i obytná stavba musela v mnohém podřídit požadavkům bezpečnosti pro případ nepřátelského útoku a nezbytné obrany. Po celé 13. a 14. století dával majitel, a tedy i stavitel hradu přednost stavbě bezpečné a obranyschopné před pohodlným bydlením. Teprve v průběhu 14. století a zvláště u některých staveb budovaných dvorskou hutí Václava IV. na přelomu 14. a 15. století můžeme pozorovat, že požadavky obrany ustoupily do pozadí — opevnění se omezuje na nejnutnější minimum a obyvatelé hradu dávají přednost pohodlí a komfortu. Je to patrné zejména na hradě *Krakovci*, který také stojí již na samé hranici kvalitativní změny hradu v zámek. Mluvíme-li však o pohodlí a komfortu, musíme mít na paměti, co tato slova znamenala v podmínkách středověku. Dnes si jen těžko můžeme představit, jak se na středověkém hradě bydlelo, a je pro nás zcela nemyslitelné, že bychom měli žít tak jako prostý středověký člověk.

Hlavní obytnou částí hradu byl *palác*. Přízemí mělo z obranných důvodů jen úzká okna vedoucí do nádvoří hradu, a mohlo proto být povětšinou využíváno jen jako skladiště. Hlavní prostorou paláce byl velký sál v patře, doplněný několika komorami, které sloužily jako ložnice. Již od 13. století se stavitelé hradů snažili vyhovět požadavkům na větší pohodlí, a proto se v paláci, a to zvláště u hradů královských, budovalo více obytných místností. Starší paláce byly velmi jednoduché, místností v jednotlivých patrech nebylo mnoho, a nevznikaly proto žádné potíže s jejich vzájemným spojením. Na hradech *Přemysla Otakara II.* se

setkáváme se skladebnou jednotkou, kterou tvořil velký sál, z něhož se vcházelo do dvou komnat po stranách. Když později počet místností vzrostl, jen těžko mohly být řazeny za sebou jako průchodící. Stavitel musel řešit přístup zvenčí. Nedílnou součástí nádvoří se tak staly pavlače, z nichž se vcházelo do jednotlivých místností. Dnes při pozorné prohlídce našich hradů najdeme po pavlačích jen stopy — kamenné konzoly nebo otvory po dřevěných konzolách, které pavlače nesly, někdy i otisky vlastní konstrukce stříšek. U význačných královských hradů 13. století, jakými byly například hrady *✚Písek*, *✚Zvíkov*, *✚Křivoklát* nebo *✚Kadaň*, nahradil pavlač výstavní arkádový ochoz připomínající rajský dvůr klášterů.

Spojení mezi jednotlivými patry paláce zajišťovalo schodiště buď přímo v interiéru, nebo umístěné v síle zdiva, někdy na vnější straně budovy. Často to bylo schodiště točité (šnekové). I tady je patrné, že stavitel počítal s případnou obranou. Jestliže bylo schodiště pravotočivé, byl útočník v nevýhodě, zatímco obránce měl pro svou pravou ruku více prostoru. S podobnými detaily, které jsou dány potřebou obrany hradu, se ostatně setkáme i jinde. Při pečlivé prohlídce hradních zřícenin si můžeme všimnout, že v bočních stěnách dveřních a mnohdy i okenních výklenků jsou proti sobě dva čtvercové otvory, někdy vyložené dřevem. Jeden z nich bývá mělčí, zato druhý dosahuje až několika metrů hloubky. Jde o pozůstatky závor, která sloužila k pevnému uzavření prostoru. Dveře či okenice se otvíraly dovnitř a v dobách míru byl v hlubší kapse zasunut pevný trám. V případě nebezpečí stačilo dveře či okenici zavřít a trám přes ně vysunout tak, že druhý konec zapadl do protilehlé mělčí kapsy. Ve výjimečných případech, a to i na zříceninách, se zbytky tohoto trámu dochovaly doposud. Většina dveří byla ještě zvenčí pobita plechem, mnohdy různě zdobeným. Nejčastější formou byly křížující se železné pásky tvořící čtverhranná políčka, která vyplňovaly destičky s reliéfy, nejčastěji s erby. V místě křížení pásky přichycovaly mohutné hřeby často s charakteristickou ozdobnou hlavou, tvarem připomínající formu na bábovku. Takto zajištěné dveře, opatřené ještě bytelným zámkem a zástrčkou, se mohly stát pro případného útočníka další vážnou překážkou.

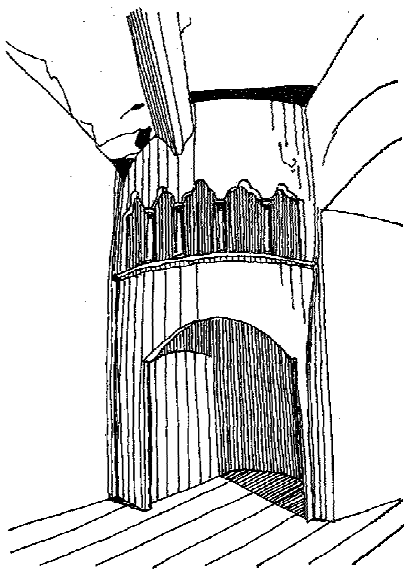
Mezi palácovými interiéry měl zvláštní postavení velký sál. Byl místem, kde se odehrávaly činnosti spojené s rytířským způsobem života, vyžadujícím okázalou manifestaci určitého životního stylu i rytířských ctností. Proto byl velký sál jednou z nejreprezentativnějších a umělecky nejnáročněji pojednaných prostor a vlastně přímo jakousi vizitkou postavení svého majitele. Zde přijímal návštěvy, různé partnery ke svým jednáním, pořádal hostiny a rozličná setkání i osvědčoval mezi sobě rovnými nezbytnou rytířskou velkorysost a štedrost. Ve srovnání s nádherou i rozměry sálu byly vlastní obytné místnosti hradního pána v naprosté většině případů méně okázalé. Ve výzdobě reprezentačních prostor, zvláště malířské (pokud se dochovala) se uplatňovaly velmi často heraldické motivy a rytířská tematika. Patrně nejkrásnější ukázkou je místnost se svatojiřskou legendou na hradě v *✚Jindřichově Hradci* (datovaná do roku 1333). V případě hlavních královských hradů, u nichž reprezentativní složka dostávala zemské dimenze, mohly velké sály získat až obrovské rozměry (*✚Pražský hrad* či *✚Křivoklát*). Vznikaly také celé komplexy staveb se speciálním určením, například k diplomatickým jednáním (*✚Křivoklát* nebo *✚Točnick*). Výjimečně pak mohly vzniknout i hrady, u nichž reprezentační charakter zcela převažoval (*✚Myšec*).

S obytnými prostorami souvisela i hradní *✚kaple*, umístěná většinou ve vyšším patře, protože její velká okna nesměla narušovat obranyschopnost hradu. Pokud byla v nižším podlaží, osvětlovala ji okna pouze z nádvoří. Velkou samostatnou kapli měly většinou jen královské a nejdůležitější šlechtické hrady a rovněž stavby církevní vrchnosti. U ostatních mohla být drobná výklenková nebo arkýřová kaple přímo součástí obytných prostor paláce. Mnoho menších hradů kapli zcela postrádalo. Kaple bývala nejnákladnější a nejhonosnější

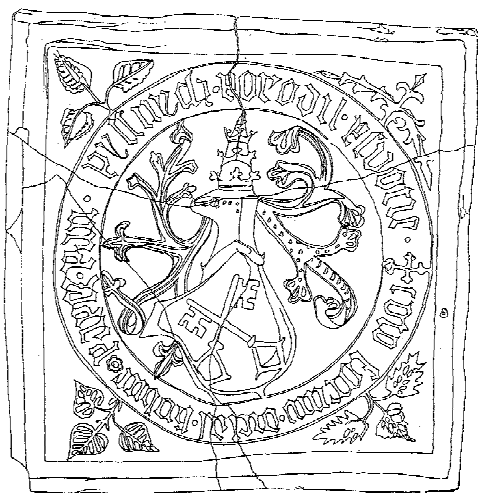
prostorou hradu. O tom se můžeme přesvědčit na četných dochovaných ukázkách.

V paláci bydlel majitel hradu a lidé z jeho nejbližšího okolí. Příbytky ostatních obyvatel hradu byly skromnější. Jak dokládají výsledky archeologických výzkumů, například na hradě *✚Křivoklátě* i na výstavných královských hradech 13. století, mohli žít obyvatelé i v prostých *✚zemnicích*, jaké známe ze soudobého venkovského nebo městského prostředí. Na královském hradě *✚Angerbachu u Kožlan* byla zemnice dokonce nejhonosnější stavbou přední části hradu. (Viz obr. 15)

I dnes se můžeme při návštěvě hradů na vlastní oči přesvědčit, že silné kamenné, mnohdy vlhké zdi představovaly pro jejich obyvatele neustálý problém — dýchal z nich nepřijemný chlad. Proto byly někdy do kamenných stěn vkládány *✚roubené komory* — dřevěné, většinou valeně sklenuté místnosti, sloužící jako tepelná izolace. Na jejich existenci nás upozorňují půlkruhové ústupky s malými trojúhelně uspořádanými okénky na vnější fasádě. Na zdech některých zřícenin se zachovaly i otisky trámových či kulatinových stěn komory, jak si můžeme všimnout například na *✚Borotíně* nebo *✚Kamýku nad Vltavou*. Tyto teplejší místnosti většinou obývaly ženy — *fraucimor*. Podobný účel jako roubené komory mělo i obkládání stěn dřevěným obložněním. Nejnáročnější variantu představovalo *✚táflování*. Takovouto vzácně dochovanou táflovanou světnici najdeme na hradě *✚Karlštejně*. V místnostech paláce se zpočátku topilo převážně v krbech, umístěných nejčastěji v rohu místnosti. (Obr. 3) Vytopit ovšem tímto způsobem rozlehlou a studenou místnost bylo prakticky nemožné, protože většina tepla unikala přímým komínem. V méně důležitých a prostornějších stavbách se proto zřejmě užívalo obyčejných otevřených ohnišť či pícek. Výrazný pokrok přinesl počátek 14. století, kdy se začínají objevovat kachlová kamna. Nejenže výrazně zlepšila vytápění místnosti, ale některé jejich varianty, zbudované z tzv. komorových kachlů, se staly důležitou výzdobou hradního interiéru. Čelní stěny těchto kachlů byly totiž zdobeny různými reliéfy. Spatříme tu biblické výjevy, lovecké scény, erby, turnajové, architektonické i mnohé jiné motivy. Výjevy na kachlech často citlivě reagovaly na dobové politické dění. Objevíme-li kachel z hradu *✚Rabí* z druhé poloviny 15. století s papežským erbem a nápisem *Papez pan pyssnych porodil psuotie*, nebudeme na pochybách, že tehdejší držitel hradu Vilém z Rýzmburka tím dává jasně najevo své protipapežské smýšlení a politickou příslušnost k táboru krále Jiřího. (Obr. 4) Kamna tak mohla plnit i propagandistickou funkci nejspíše srovnatelnou s dnešními plakátovými stěnami. Mohly se zde odrážet i politicky zajímavé reminiscence minulých událostí. Názorně to dokládají například kamna vystavěná *✚Janem IV. z Dražic* na hradě *✚Kysperku*. Na čelních vyhřívacích stěnách jejich kachlů proti sobě v turnajové konfiguraci jedou v opisu označení *✚Přemysl Otakar II.* a jeho sok Rudolf Habsburský. Častěji se však odrážela současná politická situace tak, jako tomu bylo na zmíněném kachli z hradu

Obr. 3: Jindřichův Hradec. Krb v patře starého paláce.

Obr. 4: Rabí. Protipapežsky motivovaná výzdoba čelní vyhrňvací stěny komorového kachle. Ve středu papežský erb. V popisu nahoře . papez . pan . pyssnych . porodil . psuotie . Dole pak + tuto formu . dielal . kubice . Uvedení jména autora kachlové formy náleží mezi projevy změněného vztahu tvůrců k jejich dílu, s nímž se v pozdní gotice setkáváme obecně.

využity i kachle cibulové, jejichž horní partie naopak z plochy vystupovala. Kamna stála na zděném soklu a jejich kachle byly spojovány kvalitní hrnčířskou hlínou, z níž mohly být domodelovávány i různé doplňky, například zuby cimbuří. Topilo se v nich zásadně ze sousední místnosti či prostory, kterou mohl být eventuálně i arkýř (↗*Jindřichův Hradec*).

Druhým dokonalým způsobem vytápění bylo teplovzdušné topení — *hypocaustum*. Topilo se ve spodní komoře velké pece, která byla od komory horní oddělena z cihel vyklenutými pasy. Mezery mezi nimi byly zarovnány volně naskládanými cihlami a na nich v horní komoře ležela silná vrstva křemenných valounů. Ty se topením rozžhavily a takto nahromaděné teplo ohřívalo vzduch, který komínovým efektem stoupal vzhůru budovou kanálky ve zdivu či přímo místnostmi. Pokud pec již pouze sálala a neprodukovala kouř, bylo též možno odkryt většinou bronzové pokličky, které uzavíraly kruhové otvory ve stropě horní komory, a pouštět jimi horký vzduch přímo do místnosti nad pecí. Pece teplovzdušného vytápění byly archeologickými výzkumy odkryty například na ↗*Žebráku* nebo ↗*Pražském hradě*, kanálky systému tohoto způsobu topení jsou pak vcelku dobře patrné například na ↗*Kamýku nad Vltavou* či ↗*Myšenci*.

Kromě uvedených způsobů topení mohli obyvatelé paláce používat pro přitápění přenosné železné koše plněné řevavým dřevěným uhlím. Jestliže je stavěli stále na stejné místo, dlažba pod nimi se vypalovala. To dokazuje i nález na ↗*Vízburku*.

Rabí či na kachli z kamen, která na ↗*Týřově* nechal postavit Aleš Holický ze Šternberka. Tento katolický odpůrce husitů nechal svá kamna opatřit reliéfní výzdobou s husitským bojovníkem ležícím na zemi, po němž šlape gryf, tedy pekelná stvůra. Naproti tomu na kachlích z paláce husitského hejtmána Jana Roháče z Dubé na hradě ↗*Sionu* dva andělé pozvedají kalich.

Svou stavbou kachlová kamna mnohdy připomínají hrad. Mohutný čtverhranný sokl zakončovala římsa, lemovaná podobně jako hradby hradu zuby cimbuří. Nad soklem se zvedal užíš, ale výrazně vyšší nástavec, ukončený podobně nebo zvláštními štítkovými články. Tato část kamen mohla být i okrouhlá či polygonální. To platí o kamnech z komorových kachlů, ty ovšem mohly být kombinovány i s kachli jiných typů. (Obr. 5) U zvláště honosných kamen se v nástavci setkáváme s kachli s profezovanou čelní stěnou, napodobující gotickou architekturu, zvláště kružbová okna. Méně honosná kamna se stavěla z kachlů s pravoúhlým ústím (povrch kamen pak svým charakterem připomínal pláštěv), ve vrchní části mohly být